

RÉVÉSZ BÉLA*

Bibó István utóéletének első tíz éve**

1. Bibó István – 1945–1979

A nyilas uralom alatti üldöztetése és bujkálása ellenére Bibó István köztisztviselői státuszának jogfolytonossága fennmaradt az Igazságügyminisztériumban, így a Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere, korábbi szegedi joghallgatótársa, Erdei Ferenc kérésére az Igazságügyminisztérium rendelkezési állományából áthelyezik a Belügyminisztériumba miniszteri tanácsosnak¹. Köztisztviselői, egyetemi professzori és tudományos szerepköreinek inkonzisztenciáját morális értékítéletének konfliktusai is súlyosbították. Előzményeit tekintve szinte az 1944-es helyzet ismétlődött meg, csak a szereplők cseréltek helyet. Míg a német megszállás idején titkos embermentő tevékenységével sértette meg az állami parancsok végrehajtását², 1945-ben a törvényelőkészítő főosztály vezetőjeként immár a német lakosság kitelepítésének okán kellett szembesülnie a kormányzati feyelem dilemmáival. A vonatkozó jogszabály ugyanis az 1941-es népesség összeírás adataiból kiindulva a teljes német nyelvű népeiséget tekintette kitelepítendőnek, függetlenül attól, hogy magukat egyébként nem németnek, hanem magyarnak vallották. Bibó hiába érvelt a kormánynál a helyzet tragikus következményire hivatkozva, ez végül nagymértékben hozzájárult 1946 júliusában a belügyi munkájától való megválásához.

Ekkor viszont már folyamatban volt a szegedi egyetemen nyilvános rendes tanárként való kinevezése a politika tanszékére és ekkor választják meg a Tudományos Akadémiai levelező

* Dr. habil. Révész Béla egyetemi docens, SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék

** A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ Bibó István életrajzi adatairól lásd: KENEDI JÁNOS: *Bibó István életrajzi adatai*. In: *Bibó István összegyűjtött munkái*. IV. köt. (Sajtó alá rendezte: Kemény István és Sárközi Máttyás) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1981. 1283-1289. o.; HUSZÁR TIBOR: *Bibó István – a gondolkodó, a politikus*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. III. köt. (1971-1979) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 385-534. pp.; HUSZÁR TIBOR: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Magyar Krónika, Kolonel Lap- és Könyvkiadó Rt., Budapest, 1989.; RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István a szegedi jogi karon*. Jogtudományi Közlöny, XLVII. évf. (1992) 3-4. sz. 95-111. o.; LITVÁN GYÖRGY – S. VARGA KATALIN (szerk.): *Bibó István (1911-1979). Életút dokumentumokban*. (A dokumentumokat válogatta, a kötetet összeállította: Huszár Tibor) 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, Budapest, 1995.; SZABADFALVI JÓZSEF: *Sorsfordító évek – Bibó István Szegeden*. Világosság, 2013. tavasz-nyár, 65-76 pp.

² RÉVÉSZ BÉLA: *Bibó István az Igazságügyminisztériumban 1938-1944*. Jogelméleti Szemle, 2018. 3.

tagjának is. Úgy tűnik, mintha a teljesen ellentétes politikai berendezkedésekhez kapcsolódó kormányzati szintű szerepvállalásainak hét éve során hivatali munkájának inkább az árnyékos oldalával volt kénytelen szembesülni, miközben morális alapú személyes döntéseit csak a tisztviselői független szabályainak megsértése árán hozhatta meg. Intellektuális énje viszont erős kontinuitást mutatott 1945 előtti munkásságával. Öt év alatt huszonnégy jelentősebb publikációval veteti magát észre a tudományos életben, járja az országot, hogy a legkülönbözőbb helyeken tartson előadásokat, vitaesteken vesz részt, tudományos grémiumok, szakértő testületek, bíráló bizottságok tagja, sűrűn szerepel a sajtó híreiben és maga is gyakran jelenteti meg írásait a napisajtó hasábjain. A Márciusi Frontbéli értékválasztásának megfelelően a Nemzeti Parasztpárt tagja lesz, és bár pártfunkciót nem vállal, viszont »politikai útmutatást« jóformán kizárólag Bibó István időről-időre megjelenő analízisei adnak³ – olvasható egy korabeli tanulmányban.³

A koalíciós pártok közötti politikai feszültségek növekedésével, elkerülhetetlen konfrontálásukkal majd szakításukkal megnövekedett ideológiai szembenállásuk jelentősége is. A korszak nagy vitái majd mindegyikében Bibó és kifejti elméleti álláspontját, szigorúan a maga tudományos igényességének megfelelően. Ekkor születnek az olyan nagyformátumú tanulmányok mint „A magyar demokrácia válsága⁴”, „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága⁵”, „A békeszerződés és a magyar demokrácia⁶”, az „Értelmiség és szakszerűség⁷”, az „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem⁸”, vagy a korábban említett „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után”. A heves viták zöme éppen a háború utáni átalakulás iránya, tartalma, a demokrácia milyensége körül zajlottak. Mindez magának a demokráciának természetes velejárója, mindaddig, amíg az egyik szereplő nem él vissza hatalmi pozícióinak előnyeivel és az érveket nem váltják fel a politikai indíttatású adminisztratív intézkedések meghozatalával. Bibó a helyzet radikális megváltozását saját helyzetének gyors átalakulásán keresztül is megélni kényszerült. Igazgatói megbízása a Kelet-Európai Tudományos Intézet felszámolásával 1949 végén megszűnik. Ugyanekkor (Boriska lányának megszületésével szinte egyidejűleg) akadémiai levelező tagságát – százhuszonkét akadémia taggal együtt – „tanácskozó taggá” minősítették vissza, ami gyakorlatilag tagságának megszüntetését jelentette⁹. E mélyrepülés végpontjaként pedig a minisztérium 1950 szeptemberében – sok más „reakciónak”, „osztályellenségnek” minősített professzortársához hasonlóan – egyetemi szolgálata alól felmentette és „rendelkezési állományba” helyezte.

Egyetemi állása az év végén szűnik meg végleg, bár 1951 elejétől a budapesti egyetemen kap könyvtárosi állást. A cezúra nem csak a munkahelyváltás tekintve bizonyul élésnek. Nemcsak addigi politikai, közéleti szerepkörei szűnnek meg egyik napról a másikra, de bezárulnak előtte a publikációs lehetőségek, megszűnnek a tudományos élethez ezer szálon kötődő kapcsolatai is. Életének különböző dimenzióit szemlélve mintha egy negatív konzisztencia látszódná kibontakozni. A harmincas évektől szisztematikusan kibontakozó életpálya minden elemében bezárul, munkája a kevés alkotói örömmel járó könyvselejtezői munkára

³ NAGY LÁSZLÓ: *A Válasz útja*. Valóság, 1947. 6. 462 p.

⁴ Valóság, 1945. 2–4. 5–43 pp

⁵ Új Magyarország kiadása, Budapest, 1946. 116 p.

⁶ Válasz, 1946. 1. 43–59 pp.

⁷ Tiszatáj, 1947. 6. 1–11 p.

⁸ Válasz, 1948. 4. 289–319 pp.

⁹ Akadémiai Értesítő 1949–1950. MTA, Budapest, 1950. 261 p.

egyszerűsödött, elszigetel(őd)ve kiszorult a szakmai műhelyek, az egyetemek kollegiális világából, mindennapjai szinte csak közvetlen családi, baráti kapcsolatai közé szorultak. Ha volt „Bibó-felejtés”, akkor az ötvenes évek első fele mindenképpen ilyen volt.

Elnémulásának jeleként szokás említeni, hogy a korábbi évek tanulmány-dömpingjéhez képest öt éven keresztül még az íróasztalfiókja számára sem írt semmit. Ezért kuriózum-számba is vehető az a munka, amely tulajdonképpen csak egy lábjegyzet jóvoltából ad jelzést a szűkebb olvasóközönség számára Bibó létezéséről, Egy vasutas szakfolyóirat egyik tanulmányában¹⁰ hívta fel a figyelmet a szerző egy súlyos problémára: „Rendkívül tanulságos volna, ha a vasútsűrűség kiszámítását a rayonbeosztás alapján készíthetnénk el; minthogy azonban az 1949 évi népszámlálás eredményei még nem állnak rendelkezésre, ezt egyelőre nem hajthatjuk végre. Rendelkezésünkre áll azonban Bibó és Mattyasovszky összeállításában az általuk megállapított 900-1000 négyzetkilométernyi területekre kiszámított 1949 évi népesség, kénytelen voltam ezt alapul venni.” A téma különlegessége folytán első látásra gondolhatnánk azt is, hogy csak névazonosságról van szó. A Bibó-per későbbi anyagaiból viszont megtudható¹¹, hogy Mattyasovszky Jenő gazdaságföldrajz-kutatót Bibó még a Kélt-európai Intézetből ismerte (1956 után el is hagyta az országot), aki Bibót, egyetemi eltávolítása után, társszerzőként maga mellé vette. Ennek az együttműködésnek az eredménye a szinte páratlan Bibó-munka, amely viszont publikálásra soha nem került¹². Ennek a munkának a másodszori említésére viszont csak húsz évvel később kerül sor, ismét a „fél-nyilvánosság” zónájában, viszont immár magának Bibónak, önmagára való hivatkozásaképpen. A gazdaságirányítási rendszer 1968. évi reformja a településfejlesztés korábbi merev, központi tervezését is korszerűsíteni kívánta. A koncepció kidolgozásának szakmai alátámasztására háttér tanulmányok sokaságát íratta meg az Építésügyi Minisztérium az Akadémia Igazgatástudományi Bizottságára bízva, és ebbe a kutatói körbe kerülhetett be – tévedésből?, jóindulatból? – az alig néhány évvel korábban szabadult és az állambiztonsági szervek által szoros felügyelés alatt lévő Bibó István is.¹³

A mintegy öt éven át a bénultság állapotban tartott, minden tudományos, közéleti, kapcsolattól elzárva tartott Bibó számára 1956 kettős értelemben is a robbanás erejével hatott. Hihetetlennek tűnt, de a szeme láttára omlik össze – ahogyan forradalom alatt írt fogalmazványában nevezi – a „dúvad” állam¹⁴. A Bibó szájából meghökkenőnek tűnő jelzés és gondolatmenet azonban Dénes Iván Zoltán szerint egyáltalán nem a rögtönzés indulatából fa-

¹⁰ VAGÁCS ANDRÁS: *Magyarország vasútsűrűsége*. Földrajzi értesítő, Földrajztudományi Kutatócsoport, Bp. 1952. 3. 575 p.

¹¹ Bibó István és társai. Kihallgatási jegyzőkönyvek. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ABTL) 3.1.9. V-150003/a. 139 p.

¹² A Vagács András által hivatkozott mű: BIBÓ ISTVÁN – MATTYASOVSZKY JENŐ : *Magyarország városelhelyezkedésének kiépítése*. Az Államtudományi Intézet Területrendezési Munkaközössége. Kézirat 1950.

¹³ BIBÓ ISTVÁN: *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. MTA Igazgatástudományi Bizottsága, Budapest, 1975. 90 p. Közli: Bibó István: *Válogatott tanulmányok* III. i. m.; a Vagács által hivatkozott 1950-es tanulmány itt 1949-es dátummal van feltüntetve. (275. p.) Valószínűbb azonban, hogy a Mattyasovszky Jenővel történő munkakapcsolat felújítására már az egyetemtől eltávolítása utáni időben kerülhetett sor.

¹⁴ „Négy évtizedes marxista–leninista–sztálinista gyakorlatnak sikerült ezt a háromezer éves kultúrfejlődést megfordítani, és az államot ismét emberséget, adott szót, kölcsönösséget nem ismerő dúvaddá tenni. A legsürgősebb feladat ennek a dúvad-államnak minden megnyilvánulását felszámolni.” Az „Elvi tisztázás”-sal párhuzamos, befejezetlen gondolatmenet. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok* IV. 1990. i. m. 149 p.

kadt: „Aki ezeket írta, kiforrott közösségi értékelési és magatartásmintákkal rendelkezett. Elmélyült szellemi munkával alakította ki őket a harmincas évek közepétől folyamatosan, és 1944-ben szűk, 1956–1957-ben nagy nyilvánosság előtt szerényen, de magától értetődően minden következményével vállalta és képviselte.”¹⁵

Saját sorsát illetően pedig hosszú évek egzisztenciális elszigeteltségnek, szinte grafomán iráskényszere teljes elfojtásának, szakmai bezártságának, politikai izolációjának látta a robbanásszerűen a megszűnését, amelyet egész korábbi tudományos és politikai életének az ellenpontjaként kényszerített rá a „dúvad állam”. Ez a kettős, társadalmi és egyéni szabadság a forradalom napjaiban szinte hiperaktivitásra készítette politikai cselekvőként, szervezőként, de szakmai elemzőként is. A második Nagy Imre kormányban való részvétele nem egyszerűen a forradalom miniszterelnöke felkérésnek nehezen visszautasíthatóságából adódhatott, hanem személyes elkötelezettségéből a szabadság eszméje mellett. Ezt a hitet sugározta minden megszólalása és – az utókor olykori fenntartása ellenére – ez hitelesítette minden 1956-ban hozott döntését. A politikai bátorságnak és az erkölcsi tartásnak ez a következetessége avatta az utókor szemében Bibó Istvánt a forradalom egyik hőségévé, még azok szemében is, akik teoretikus munkásságát alig, vagy egyáltalán nem ismerték, illetve attól éppen eltérő, sőt, ellentétes véleményt képviseltek. Nem véletlen, hogy a Bibó-legendák is főleg ennek a néhány napnak, illetve a pernek és a börtönéveknek a történeteire kapcsolódnak, másfelől – és ez akár a vonatkozó publikációk mennyiségéből is kimutatható –, hogy az utókor számára Bibó '56-os szerepe vált kiemelkedően fontos kutatási témává. A legenda-gyártáshoz az akkori Politikai Nyomozó Főosztály is hozzájárult, például amikor egy 1961-es jelentésükben arról tájékoztatták feletteseiket, Kádár Jánost és a politikai vezetést, hogy „megbízható és ellenőrzött adatok alapján tudomásunkra jutott, hogy az általunk feldolgozás alatt tartott nacionalista, »harmadik utas« illegális csoport vezetői a közelmúltban elhatározták, hogy akciót szerveznek Bibó István kiszabadítása érdekében”.¹⁶ Mindenesetre Biszku Béla belügyminiszter arra használta fel a történetet, hogy jelentésében megerősítse Kádár Jánosnak, miszerint az 1960-as váci éhségstrájkban játszott szerepéért „összkezdvezmény elvonással” büntetett Bibó István börtönbüntetésén „nem célszerű változtatni”.¹⁷

Bibó Istvánnak életfogytiglani büntetéséből az 1963-as közkegyelemmel történt szabadulása¹⁸ az ötvenes évekből már jól ismert tudományos, közéleti elszigeteltségét, a publikációs lehetőségek esélytelenségét hozta magával.

Izoláltságát csak fokozta, hogy külföldi meghívásai egyikének sem tudott eleget tenni, a Belügyminisztérium Útlevélosztálya sorozatosan visszautasította útlevélkérelmét: „az ön kiutazása közérdeket sért”.¹⁹ Ennek hátterében nem csak az ország végleges elhagyásának hatósági gyanúja állt (Bibó soha nem vált volna meg itthon maradt családjától), sokkal inkább attól a feltételezett ellenpropagandától tartottak, amely a forradalom egyik hőségének nyugati megjelenését, nyilatkozatait, interjúit eredményezhette volna. A hírszerző szervek egyébként

¹⁵ DÉNES IVÁN Zoltán: *Min mérjük a politikát?* Magyar Tudomány, 2017. 9. 1098 p.

¹⁶ RÉVÉSZ Béla: *Belügyminisztériumi jelentés a politikai bizottság négy tagjának: „Bibó István kiszabadítására akciót szerveznek...”* Magyar Nemzet, 1997. március 29. 14 p. ABTL 3. 1. 5. O-14820/1 a., továbbá „Hutter Antal” fedőnevű börtönügynök jelentései: ABTL, M-32. 190/1.

¹⁷ Jelentés Bibó István elítéltről. 1961. március 28. MNL OL M-KS 288. f. 47/731. ő. e.

¹⁸ Bibó István és társai. Tárgyalási jegyzőkönyv. Ítélet. ABTL 3.1.9. V-150003/2. 370 p.

¹⁹ A Belügyminisztérium Útlevélosztály elutasító határozata 1974. december 17. In: Bibó István – Életút dokumentumokban. i. m. 623 p.

is bőségesen szállították azokat a Bibóval kapcsolatos információkat, amelyek felszínen tartották 1956-os szerepét, az akkor írt fogalmazványait, leveleit, nyilatkozatait.²⁰ A magyar nyelvű nyugati rádióadások, elsősorban a Szabad Európa Rádió, az Amerika Hangja vagy a BBC magyar nyelvű adása gyakran foglalkozott a forradalom jelentőségével, eseményeivel, a megtorlás eseményeivel és általában a Kádár-rendszerrel, amely műsorok szinte elkerülhetlenül felidéztek Bibó szerepét is. Bár a nyugati magyar nyelvű sajtótermékek is gyakran idézték fel a Bibó alakját, és szívesen interjúvolták meg vele kapcsolatban a kiutazó magyarokat, ám ezek gyakran fennakadtak a határellenőrzésnél. Ezért is foglalkoztak ezekkel az írásokkal nagyobb figyelemmel lapszemléik során a külföldi magyar nyelvű rádiók.²¹

A tíz évvel korábbi állapotokhoz képest viszont Bibó alkotói kedvének visszatértét kezdte jelezni, amikor 56-os ítéletükből hasonlóképpen szabadult írókhoz, tudósokhoz, művészekhez hasonlóan a párt Agitációs és Propaganda Bizottsága engedélyezte²², hogy Bibó István is „alkalmanként fordítói megbízást kapjon”²³. Sőt, fél évvel korábban már engedélyezik azt is, hogy a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának szerzeményi osztályán tudományos munkatársként elhelyezkedhessen: Kállay Gyula²⁴ szóbeli bejelentése alapján „A Politikai Bizottság helyesli, hogy Bibó István elhelyezésével foglalkoznak; tudomásul veszi, hogy a Statisztikai Könyvtárba kerül”²⁵. Ennek előzményeként, régi szegedi hallgatótársa, Ortutay Gyula²⁶ egy beszélgetésük nyomán azt jelentette írásban Kállai Gyulának, hogy Bibó „a jövőjét egy kis könyvtárban szeretné eltölteni. A Statisztikai Hivatal könyvtárba szeretne állást kapni, vagy az Országgyűlési Levéltárba.” Ez az információ jutott el Kállaihoz, aki kötelességének érezte a hírt azonnal továbbítani Kádárnak²⁷, és így került a kérdés a Politikai Bizottság elé.

Fordulópontot jelzett alkotókedvének felélesztésében, amikor kezdte elővenni korábbi, befejezetlen munkáit²⁸, és az évekkel korábban félbehagyott gondolatok folytatásán kezdett

²⁰ Bibó István „szoros megfigyelését” több levéltári forrás is dokumentálja. Neve szerepel a Belügyminisztérium által a pártvezetés számára az „ellenséges személyekről” szóló 1965-ös összeállításban (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár [a továbbiakban: MNL OL] M-KS 288. f. 5/368. ö. e.), a Politikai Bizottságnak a „Belső ellenzék helyzetéről” 1965-ben készült beszámolóban, (MNL OL M-KS 288. f. 5/370. ö. e.). A Nemzeti Parasztpárt korábbi vezetőinek 1972-ben történt felülvizsgálata során pedig fenntartják operatív ellenőrzését: (ÁBTL 3.1.5. O-14822).

²¹ A bibliográfiai adatok szerint a Bibóval kapcsolatos írások a következő emigráns lapokban szerepeltek leggyakrabban: Párizsi Magyar Füzetek, Új Látóhatár, Független Magyarország, Szabad Katolikus Magyarok Vasárnapja, Délamerikai Magyarság, Új Európa, Katolikus Szemle, New Yorki Magyar Élet, Amerikai-Kanadai Magyar Élet, Magyarság, A Nap Fiai, Hídfe, Bajtársi Levél.

²² Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának jegyzőkönyve, 1963. szeptember 18-i ülés, MNL-MOL M-KS 288-41/12. ö. e.

²³ Olyan könyvek fordításai fűződnek a nevéhez, mint a „Szilbako éneke”, a „Sacco és Vanzetti”, vagy „A faszizmus végnapjai Európában”.

²⁴ Kállai Gyula (1910-1996) kommunista politikus, országgyűlési képviselő, miniszter, a Politikai Bizottság tagja, 1965 és 1967 között miniszterelnök.

²⁵ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1963. április 30-án tartott üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 5/299. ö. e.

²⁶ Ortutay Gyula (1910-1978) néprajzkutató, politikus, az Akadémia tagja, ekkoriban az Elnöki Tanács tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora.

²⁷ Ortutay Gyulának 1963. április 21-i keltezésű, Kállai Gyula által Kádár Jánosnak április 24-én továbbított levele. MNL OL M-KS 288. f. 47/734. Közli: *Kedves, jó Kádár elvtárs! : válogatás Kádár János levelezéséből, 1954-1989.* szerk. HUSZÁR TIBOR ; [a válogatásban közrem., a jegyzeteket, a kronológiát és a névmutatásokat kész. Némethné Vágyi Karola] Budapest, Osiris, 2002. 241-242 pp.

²⁸ Ennek eredményeként jelenhetett meg 1949 után első tudományos publikációja: Bibó István: Tanya és urbanizáció (A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója) Valóság, 1973. 12.

töprengeni. Ezek közé tartozott „Az európai egyensúlyról és békéről” szóló könyv méretű tanulmány is. Az első változaton még 1942-ben kezdett dolgozni, a könyv második részét képező és önálló munkaként is megálló „A német politikai hisztéria okai és története” című fejezet tulajdonképpen 1943 és 1944 alatt készült el. A teljesebb változaton, szinte haláláig folyamatosan dolgozott. Ennek első, nagyobb része, a kézirat több mint a fele még Bibó életében kijutott. Még nagyobb vállalkozásnak tűnik „A nemzetközi államközösség benuultsága. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás” című munkája, amellyel nem sokkal szabadulását követően kezdett el ismét foglalkozni és tulajdonképpen tíz év munkája fekszik benne. Londonban kijuttatva még Bibó életében meg is jelent az angol nyelvű változat²⁹. Némi túlzással élve a magyar szamizdatirodalom megjelenéséig, a nyugati magyarok informáltabbak lehettek Bibó-ügyben, mint a hazai lakosság, illetve itthon annyiban lehettek tájékozottak, amennyiben a külföldi hang és az írás átjuthatott a határokon.

2. Az „Emlékkötet” a viták középpontjában

Bibó István temetése –és ebben közmegegyezés mutatkozott – az ’56-osok és a megalakuló demokratikus ellenzék demonstrációjának együttes eseménye volt, amit pontosan jelzett az Illyés Gyula és Kenedi János által mondott búcsúbeszéd³⁰. A végül szamizdatként terjesztett Bibó-„Emlékkönyv” a több oldalról érkező, de a függetlenségüket őrző értelmiség egymásra találásának kivételes példája és teljesítménye volt. „A tömeg – amelyben a titkosrendőrség hallgatózó és buzgón fényképező megbízottai is jelen voltak – messze nemcsak családtagokból és barátokból, személyes tisztelőkből állt, hanem sok olyan emberből, akik éppen ’56 mellett akartak demonstrálni Bibó István temetésén való részvételükkel.”³¹

Ha arra lennénk kíváncsiak, miként ért el Bibó életműve a halála után is fennmaradt „tiltott” kategóriából tíz év alatt a „tűrt”, majd „a részben támogatott” kategóriába, ez a folyamat formai szempontból mennyiségi összetevőkkel is leírható. A róla és tőle megjelenő tanulmányok, könyvek, idézettségének mutatói, a „média-jelenlét”, a hivatkozások, a vele kapcsolatos konferenciák, kerekasztalbeszélgetések, ankétok számossága, de az olyan szimbolikus események, mint a megemlékezések, koszorúzások, díjkiosztások – mind kvantifikálható mutatói jelenlétének vagy éppen hiányának. Ugyanakkor csak a kevésbé „kemény változó” mentén lehet feltárni és megérteni gondolkodásának azokat a rejtett folyamatait, amelyek bűvópatakszerűn hol a felszínre törve, hol föld alá rejtőzve, de bizonyíthatóan tartós és jelentős hatást gyakorolnak a társadalmi, politikai jelenségek mélyebb rétegeire.

Mivel kiindulópontunk szerint a felemelkedésnek és a visszahanyatlásnak, az ismertségnek és felejtésnek, a megértésnek és elutasításnak egy emberi sors megismerése és megértése szempontjából rendkívül sok előfeltétele és következménye, árnyalata és összetevője van, így csak az jelenthet biztos támpontot, ha e megközelítés módszere a kérdés összetettségének

²⁹ BIBÓ, ISTVÁN: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A study of self-determination, concord among the major powers, and political arbitration*; Introduction: Bernard Crick. Harvester Press, Hassocks, 1976. 152 p.

³⁰ ILLYÉS GYULA: *Búcsú Bibó Istvántól*. Tiszatáj, 33. évf. (1979), 7. 143–144.; KENEDI JÁNOS: *Bibó István sírjánál*. In: *Hogyan kéne embert szeretni?* Osiris, Budapest, 2019. 272–276 pp.

³¹ LITVÁN GYÖRGY: *1956 emlékének szerepe a rendszerváltásban*. Beszélő, 2007. 1. 87 p.

megfelelően szintén valamiféle komplexitást igényel. Ezért a továbbiakban háromféle, egymással összefüggő, de viszonylagosan mégis elkülöníthető síkon történik a Bibó halála utáni évtized változásainak, befogadási folyamatának elemzése. Ezek a pártállami válaszok a Bibó-kérdésre (pártvezetés, kormányzati szint, illetve a titkosszolgálatok), Bibónak a nyilvánosság szférájában (főként a sajtóban) prezentált alakja, valamint az ellenzéki szereplők Bibó-képének változásai (főként a szamizdat kiadványok nyomán). Mindezek közös fókuszában, legalábbis a vizsgált évtized első felét tekintve, a Bibó-”Emlékkötet” áll.

Réz Pál visszaemlékezései szerint 1978 őszén a javaslattal kereste föl Kenedi János, hogy állítsanak össze egy tisztelgő könyvet Bibó István hetvenedik születésnapjára – 1981. augusztus 7-re.³² Az előkészületek elhúzódtak, Bibó pedig 1979. május 10-én meghalt, így a tisztelgő kötetből „Emlékkönyv” lett. A párt koreifeusait egyébként is aggasztotta az idős Bibó köré gyűlő ismerősök, barátok, tisztelők fokozódó aktivitása, amikor tudomásokra is jutott Kenedi javaslata, egyre növekvő figyelemmel kísérték immár nem Bibó személyének, hanem hátra hagyott szellemiségének a hatásmechanizmusát. Ennek központi magját vélték felfedezni az „Emlékkönyv”ben, már akkor is, amikor az állambiztonság által szolgáltatott információk még csak a szerzői kör kezdeti formálódását jelezték. A hónapokig tartó szervezőmunka során sokan voltak, akik örömmel azonnal csatlakoztak, voltak, akik rögtön elzárkóztak, és voltak, akik bevallottan félelemből háritották el a felkérést. Végül a legkülönbözőbb irányból érkezett hetvenhat szerző emlékezett meg írásaiban Bibó István szellemi hagyatékáról, valamiféle spontán szellemi tömörülés is képviselve, amelynek egyszerűen a Bibó iránti tisztelet képezte a laza összetartó erejét. Az elkészült kéziratot nem tervezték törvényen kívül terjeszteni, mégis szamizdattá vált. A megkeresett Gondolat Kiadó ugyanis – nyilván felsőbb utasításra – visszautasította a munka megjelentetését, így a szerzők maguk adták össze a szükséges pénzt ahhoz, hogy a több mint ezer oldalas kéziratot legalább kilencven példányban legépelthessék. Ezekből a nagyobb könyvtáraknak eljuttattak egy-egy példányt, bár akadt olyan hely, ahol nem is merték átvenni az ajándéknak szánt példányt. Az ekkoriban indult AB Független Kiadó viszont még 1980-ban nekilátott, hogy a maga kezdetleges technikai felszereltségével sokszorosítsa a kéziratot, hogy szamizdatként terjeszse ezeket.³³ Ezek aztán stencilgépen, újragépelve a „hólabda-szerű” sokszorosítás útján egyre növekvő számú példányban terjedhettek az országban és a határon túl is (miközben az újabb és újabb másolások során egyre olvashatatlanabbá tették a szöveget).

A nyugati sajtó is gyorsan felfigyelt a nem mindennapi kiadványra, ráadásul a Szabad Európa Rádió több ízben is vállalkozott arra, hogy műsoraiban a könyv összes írását beolvassa. A Frankfurter Allgemeine Zeitung az elsők között számolt be arról, hogy „A bibói

³² RÉZ PÁL: *Bibó-émlékkönyv elé*. In: *Bibó-émlékkönyv I.* (szerk.: Réz Pál), Századvég – Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem – Bern, 1991. 5. p., továbbá: *Világosság*, 1913. tavasz-nyár, 25. p.

³³ A „szamizdat” kifejezés orosz eredetű betűszó. А Гослитиздат [Goszlitizdat] (Állami Irodalmi Kiadó), Политиздат [Polityizdat] (Politikai Kiadó) hivatalos kiadók mintájára alkotta Nyikolaj Glazkov orosz költő az 1940-es években а сам [szam] (ön-, saját) és аз издательство [izdatyelsztvo] (kiadás) szavakból. A kifejezés arra utal, hogy a szerző saját maga adta ki az írását, vagyis nem kérte a cenzúrahatalóság engedélyét. JEVGENYIJ POPOV: *A szamizdat emlékére*. Magyar Lettre International, 2000. ősz, 72. p

magatartás vizsgálata a szerzők felfogásában az egész 1945 óta megtett történelmi út megkérdőjelezésével, elutasításával párosul. Sőt azt is kimondják, hogy a szocialista rendszer Magyarországon, de más közép-kelet-európai országokban is illegitim, azaz törvénytelen.³⁴

A pártvezetés gyorsan reagált a kialakult helyzetre, de a Knopp-Kornidesz-duó³⁵ neveitől elhíresült tájékoztató jelentés megfogalmazása még váratott magára. Az MSZMP és az amnesztiával kiszabadult Bibó viszonyának azonban az „Emlékkönyv” előtti időszakból is vannak előzményei. Bibó természetesen nem tudhatott róla, de fordítói munkáinak elvállalásához, vagy a Statisztikai Hivatal könyvtárában való elhelyezkedéséhez a pártközpont titkos szobáinak mélyén születtek meg a döntések. A tíz évvel korábbi állapotokhoz képest viszont Bibó alkotói kedvének visszatértét kezdte jelezni, amikor 56-os ítéletükből hasonlóképpen szabadult írókhoz, tudósokhoz, művészekhez hasonlóan a párt Agitációs és Propaganda Bizottsága engedélyezte³⁶, hogy Bibó István is „alkalmanként fordítói megbízást kapjon”³⁷. Sőt, fél évvel korábban már engedélyezik azt is, hogy a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárának szerzeményi osztályán tudományos munkatársként elhelyezkedhessen: Kállay Gyula³⁸ szóbeli bejelentése alapján „A Politikai Bizottság helyesli, hogy Bibó István elhelyezésével foglalkoznak; tudomásul veszi, hogy a Statisztikai Könyvtárba kerül”³⁹. Ennek előzményeként, régi szegedi hallgatótársa, Ortutay Gyula⁴⁰ egy beszélgetésük nyomán azt jelentette írásban Kállai Gyulának, hogy Bibó „a jövőjét egy kis könyvtárban szeretné eltölteni. A Statisztikai Hivatal könyvtárába szeretne állást kapni, vagy az Országgyűlési Levéltárba.” Ez az információ jutott el Kállaihoz, aki kötelességének érezte a hírt azonnal továbbítani Kádárnak⁴¹, és így került a kérdés a Politikai Bizottság elé.

Ismert Bibónak Kádár Jánoshoz 1969-ben és 1970-ben írt levele, amelyekben az 1963-a közkegyelmi rendelkezés után is a börtönben maradt sorstársainak érdekében kíván beavatkozni.⁴² Az első levél válasz nélkül maradt, pedig – és ez nem ismert körülmény –, az ügyet Kádár Bizottság 1969. március 4-i ülésére. Szóbeli beszámolót tartott a levél tartalmáról, amelyben Bibó „a Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója alkalmából amnesztia mérlegelését javasolta az 1956-os tevékenységükért elítélt, s jelenleg még büntetésüket töltő egyének részére”. Kádár javaslatára a Politikai Bizottság úgy döntött, hogy

³⁴ Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1980. június 26. 10. p. Bővebben idézi MIHÁLYI GILBERT: *A nemzethű otthon szolidaritása az elnyomóval szemben*. Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1980. október 25. 1. p.

³⁵ Kornidesz Mihály (1930-2014) pártmunkás, ekkoriban a MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának vezetője. Knopp András (1938-) ugyanitt osztályvezető-helyettes.

³⁶ Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának jegyzőkönyve, 1963. szeptember 18-i ülés, MNL-MOL M-KS 288-41/12. ő. e.

³⁷ Olyan könyvek fordításai fűződnek a nevéhez, mint a „Szilbako éneke”, a „Sacco és Vanzetti”, vagy „A fasizmus végnapjai Európában”.

³⁸ Kállai Gyula (1910-1996) kommunista politikus, országgyűlési képviselő, miniszter, a Politikai Bizottság tagja, 1965 és 1967 között miniszterelnök.

³⁹ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1963. április 30-án tartott üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 5/299. ő. e.

⁴⁰ Ortutay Gyula (1910-1978) néprajzkutató, politikus, az Akadémia tagja, ekkoriban az Elnöki Tanács tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora.

⁴¹ Ortutay Gyulának 1963. április 21-i keltezésű, Kállai Gyula által Kádár Jánosnak április 24-én továbbított levele. MNL OL M-KS 288. f. 47/734. Közli: *Kedves, jó Kádár elvtárs! : válogatás Kádár János levelezéséből, 1954-1989*. szerk. HUSZÁR Tibor ; [a válogatásban közrem., a jegyzeteket, a kronológiát és a névmutatókat kész. Némethné Vági Karola] Budapest, Osiris, 2002. 241-242 pp.

⁴² Életút dokumentumokban. i. m. 577-581 pp.

„a levelet az amnesztia-rendelet előkészítésével foglalkozó elvtársak olvassák el, Sándor József elvtárs pedig a levél megérkezésének tényéről értesítse Bibó Istvánt”. 1969-be azonban az Elnöki Tanács nem hozott amnesztia-rendeletet, feltehetően már eldöntött kérdés volt, hogy a Tanácsköztársaság félévszázados évfordulójánál fontosabb eseménynek tekintik majd az ország felszabadulásának 25 évfordulóját és valóban, 1970-ben törvényerejű rendeletet jelent meg a közkegyelem gyakorlásáról. A Kádárnak írt második levél viszont arról tanúsodik, hogy „Sándor József elvtárs” mégsem értesítette Bibó Istvánt levélének „fogadásáról” (tehát nem az érdemi döntésről), ugyanis 1970 elején Bibó feltételezte, hogy „a tavalyi levélem esetleg nincs a keze ügyében”, ezért megismétli korábbi javaslatát, immár az 1970-es évfordulóra tekintettel. Hogy Kádár ezt a levelet, is formálisan kezelte, kiderül a Központi Bizottság Irodája által, aláírás nélküli küldött válaszleveléből: „Tisztelt Uram! Levelét megkaptam. Tájékoztatásul közlöm, hogy tartalmával az illetékesek megismerkedtek. Üdvözlettel. ⁴³ Végül az 1970-es amnesztia egyáltalán nem foglalkozott a még börtönökben lévő 56-os elítéltekkel, csupán arról rendelkezett, hogy „kegyelemből mentesülnek a büntetett előlethez fűződő hátrányok alól azok, akiket állam elleni büntett miatt öt évet, szándékos köztörvényi büntett miatt három évet meg nem haladó szabadságvesztésre ítélték, és büntetésüket 1968. január 1. előtt már kitöltötték”⁴⁴

Az „Emlékkönyv” megjelenése egyben felgyorsította annak a párthatározatnak a meghozatalát is, amely a belső ellenzék fokozódó aktivitásával szemben kívánt intézkedéseket hozni. A csehszlovák ellenzék 1977 elején tette közzé politikai nyilatkozatát, amelyben a Helsinki záróokmány és az ENSZ által is garantált emberi jogok csehszlovákiai megsértése ellen tiltakozott. Az aláírásgyűjtő akcióhoz más szocialista országok demokratikus mozgalmainak képviselői is csatlakoztak. A magyarországi aláírásgyűjtés eredményeként a prágai perek ellen tiltakozó levelet küldtek az Elnöki Tanácsnak, Kádár Jánosnak, és nagyobb nyilvánosságot kaptak követeléseik a nyugati sajtóban is. A Politikai Bizottság Aczél Györgyöt, Korom Mihályt és Óvári Miklóst⁴⁵ bízta meg a helyzet kivizsgálásával. Jelentésükben nem tartották ugyan indokoltnak a bűnvádi eljárás megindítását, elkerülendő a bírósági eljárás várhatóan jelentős negatív külföldi visszhangját, inkább a publikációs tilalommal, ösztöndíj-megvonással, elbocsajtással járó intézkedések realizálását javasolták. A legfontosabb teendőnek pedig az aláírást szervezők „valódi politikai szándékainak leleplezését” tekintették.⁴⁶

A Politikai Bizottság 1980. december 9-i ülésén vette napirendjére a jelentést.⁴⁷ Tudomásul vette a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentését a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységéről. Megbízta Kornidesz Mihályt, hogy – a vitában elhangzottak figyelembevételével – készítse el a Politikai Bizottság határo-

⁴³ Lásd: Drága, jó Kádár elvtárs! i. m. 377 p.

⁴⁴ 1970. évi 7. sz. törvényerejű rendelet a közkegyelem gyakorlásáról.

⁴⁵ Aczél György (1917-1991) kommunista politikus, a Kádár-korszakban a kulturális élet egyik legfőbb ideológusa, irányítója, ekkoriban a Politikai Bizottság tagja; Korom Mihály (1927–1993) kommunista politikus, a Politikai Bizottság tagja, igazságügy-miniszter, az Alkotmányjogi Tanács elnöke, ekkoriban a KB adminisztratív ügyekért felelős titkára; Óvári Miklós (1925-2003) kommunista politikus, a Politikai Bizottság tagja, ekkoriban az MSZMP KB kulturális titkára.

⁴⁶ Aczél György, Korom Mihály és Óvári Miklós jelentése az MSZMP Politikai Bizottságának a prágai per elleni magyarországi tiltakozó akcióról. 1979. november 12. MNL OL M.KS 288 f. 5/785. ö. e. 5. p.

⁴⁷ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1980. december 9-én megtartott üléséről. MNL OL M-KS 288. f. 5/815. ö. e.

zatának szövegét, készítsen továbbá javaslatot azok körére, akiket a Politikai Bizottság határozatáról tájékoztatni szükséges és e kör tájékoztatásához a jelentés és a határozat felhasználásával megfelelő anyagot kell összeállítani.

Kádár János felszólalásában elsősorban a jelentés címét kifogásolta. „Előre kellene tenni, hogy ellenséges; tehát ellenséges, ellenzéki és ellenzékiesskedő elemek. Ellenzékiesskedő az, aki a fundamentális kérdésekben egyetért, a részleteket illetően azonban más véleményen van. (...) Szelektálnunk kell, a valódi ellenségről le kell választani az ellenzékét, az ellenzékiről pedig az ellenzékiesskedőt.” Mindenesetre a határozatban a „ellenséges-ellenzéki, ellenzékiesskedő” helyett már csak az „ellenséges-ellenzékiesskedő” jelzők szerepeltek.

Kitért a „történelmi” nevet viselő ellenzéki szereplők – Donáth, Rajk László, Soós Vilmos, Schiffer és mások – kérdésére is. „A nevetek illetően sem lehetünk babonások. A munkásosztály hatalmát mindenkivel szemben meg kell védenünk. Nagy tisztelője vagyok, amíg csak élek Rajk Lászlónak; az ő törekvései és egész élete, munkássága védelmében kell fellépni, ha kell, az ő nevét viselővel szemben is, ha annak magatartása, tevékenysége veszélyezteti azt, amiért Rajk elvtárs harcolt. A Magyar Népköztársaság ellen senki fia sem tehet semmit büntetlenül.”⁴⁸

A Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentésének valójában az a legfontosabb eleme, hogy itt jelenik meg először a pártdokumentumok szintjén az „Emlékkötet” átfogó elemzése, tartalmi összefoglalója, valamint az az értékelés is, amely – lévén, hogy a Politikai Bizottság ezt magáénak tekintette – alapjaiban határozta meg a további állásfoglalásokat, intézkedéseket is. Ezért érdemes ezeket közelebbről is megismerni.

„Bár az ellenzéki csoportok akcióinak »kívülről vezérelt« volta, a nyugati fellázító központok és emigrációs szervezetek vagy csoportok által történt irányítása 1977 előtt is nyilvánvaló volt, 1977 óta ezek a központok mind nyíltabban támogatják a hazai ellenzéki csoportokat és megnyilvánulásokat. (...) Ezeknek a központoknak a politikai és taktikai célkitűzéseit jól tükrözi a Magyar Füzetek szerkesztőbizottságának „népfrontos” összetétele is (Borsody István, Fejtő Ferenc, Kemény István, Kende Péter, Király Béla, Schöpflin György, Szabó Zoltán, Szelényi Iván)⁴⁹.

Lényegében az utóbbi egy-két évben ugyanilyen „népfrontos” összefogásra ösztönzik a hazai ellenzék különböző csoportjait is. Ennek a törekvésnek a hatása már a legutóbbi aláírási akciókban is érezhető volt, de eddigi leglátványosabb eredménye egy nemrég elkészült Bibó-„Emlékkötet” kézirat, amelynek kezdeményezője a Magyar Füzetek szerkesztősége volt.⁵⁰

Az „Emlékkötet” 1100 oldalas kéziratát Donáth Ferenc⁵¹ ez év október végén nyújtotta be a Gondolat Könyvkiadónál. A kötetet 10 tagú szerkesztőbizottság állította össze, amelyben Donáthon kívül többek között Bence György, Kis János, Kenedi János és Csoóri Sándor

⁴⁸ I. m. 195. p.

⁴⁹ A Magyar Füzetek 1978 és 1988 között Párizsban megjelent időszaki kiadvány. Kis formátuma miatt sok példányát csempészhették át a határon Magyarországra. „Mi volt a Magyar Füzetek? Kísérlet arra, hogy egy olyan korszakban, amelynek szellemi-politikai életét a kádárizmus tartotta hatalmában (...), ebben a posványos korszakban fórumot teremtsen a tiszta beszédnek és a kritikai gondolkodásnak.” KENDE PÉTER: *A Magyar Füzetek búcsúja*. A Magyar Füzetek főszerkesztője – a Magyar Füzetek sorozatról. Századvég, 1990. 3-4. 5. p.

⁵⁰ Egy 1981-ben keltezett állambiztonsági jelentés szerint a Bibó-kötet szerzőinek egynegyede politikai elitelt volt. TABAJDI GÁBOR: *A III/III krónikája*. Jaffa. Budapest, 2013. 317. p.

⁵¹ Donáth Ferenc (1913–1986) politikus, agrártörténész, publicista, nemzetgyűlési és országgyűlési képviselő. Konceptióis perben 1951-ben 15 évi börtönre ítélték, 1954-ben rehabilitálták. 1958-ban a Nagy Imre-per

is részt vett. A kötetben 75 szerző írása szerepel. Köztük az ellenzék ismert képviselőin kívül (a szerkesztők között felsoroltakon túl például Eörsi István, Konrád György, Radnóti Sándor, Haraszti Miklós, Vajda Mihály stb.) neves írók (Csurka István, Fekete Gyula, Illyés Gyula, Képes Géza, Mészöly Miklós, Vas István, Weöres Sándor), történészek, irodalomtörténészek, kutatók, lelkészek, Bibó 1956 utáni fogolytársai stb., valamint négy, nem magyarországi szerző is (Bukarestből, Kolozsvárról és Pozsonyból).

Bibó István előtt az „Emlékkötet” szerzőinek többsége mint a magyar politikai gondolkodás és a demokratikus hagyomány egyik legnagyobb alakja előtt tiszteleg, és Bibót Széchenyihez, Eötvöshöz, Deákhoz hasonlítja. A kötet fő mondanivalóját azonban – ezen a mítosz- és hagyományteremtő funkción túl – a felsorolt ellenzéki szerzők írásai fogalmazzák meg: Bibó főleg 1945 és 1948 között keletkezett írásainak, valamint 1957-es Emlékiratának értelmezése kapcsán a szocialista rendszer legitimitását, az egész 1945 óta megtett történelmi utat kérdőjelezi meg, úgy állítva be a helyzetet, mintha hiányozna (és mindvégig hiányzott volna) a népszuverenitás és a nemzeti függetlenség. Ezek az írások – de esetenként mások is – elutasítják az egypártrendszert, s egyértelműen a politikai pluralizmus mellett törnek lándzsát. 1956-ot az ellenzéki szerzők forradalomként rehabilitálják, és Bibót mint az értelmiségi magatartás példaképét állítják be, aki a börtönből való szabadulása után sem volt hajlandó integrálódni a rendszerbe, szemben a magyar értelmiség többségével és vezetőivel, akik – úgymond – 48-at 67-tel akarták megvalósítani. A kötet számos írása tartalmaz direkt szovjetellenes kitételeket is. Az ellenzéki szerzők közül egyesek Bibót »jobbról« bírálják, elutasítván a bibói életmű pozitív, számunkra értéket jelenthető elemeit. A jelzett tendenciáknak egy része nemcsak az ellenzéki akciókban korábban is szerepet vállalt szerzők írásai-ban jelentkezik, hanem esetenként a kötet más szerzőinél is. Ugyanakkor vannak – bár kisebbségben – az „Emlékkötet”ben színvonalas, Bibót tárgyilagosan, sőt kritikusan értékelő, elméleti tévedéseit bíráló írások is.

A kötet szerzőinek egy része – akárcsak az aláírási akcióknál – nyilván itt sem ismerhette a kötet célját és a szervezők valódi szándékait. Ezeket, illetve írásaikat meg kell próbálni leválasztani a kötetről. Számolni kell azonban azzal is, hogy miután a Gondolat Könyvkiadó a kéziratot vissza fogja adni, a kötet „szamizdatként” kerül majd terjesztésre, vagy Nyugaton fogják kiadni. A kézirat benyújtása lényegében nem szolgál mást, mint az elutasítás kiprovokálását, hogy azután erre hivatkozva mintegy »legalizálják« a kéziratoknak a »második nyilvánosság« csatornáiba való terelését. A »szamizdatként« való terjesztés vagy az esetleges Nyugaton történő publikálás mindazokkal a szerzőkkel szemben, akik a kötetben így is szerepet vállalnak, megfelelő következményeket kell, hogy maga után vonjon (a szerzők között például két párttag is van).

A Bibó-„Emlékkötet” – akármilyen legyen a további sorsa – két vonatkozásban is fordulópontot jelent az ellenzéki csoportok tevékenységében. Az egyik a kötet »népfrontos« jellege, és az, hogy abban számos olyan vezető értelmiségi, főleg író is szerepet vállalt, akik mindaddig a legalitás keretei között mozogtak, és tiszteletben tartották a párt szövetségi politikája alapján kialakult politikai-kultúrpolitikai mozgásteret. A másik új mozzanat, hogy az ellen-

---

másodrendű vádlottjaként 12 évi börtönbüntetésre ítélték, 1960-ban egyéni kegyelemmel szabadult. Az 1970-es évektől a demokratikus ellenzéki mozgalom és a népi írók mozgalmának összekapcsoló személyisége volt.

zéki csoportok az eddigi, többnyire elméleti jellegű írások és a csehszlovák szolidaritási akciók után most közvetlenül belpolitikai kérdéseket, sőt a párt politikai fővonalának alapkérdéseit (egypártrendszer, 1956, a Szovjetunióhoz való viszony) állítják előtérbe.”⁵²

A Jelentés szövegéből kitűnően a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának munkatársai számára is friss volt az „Emlékkötet”, tartalmi vonatkozásaival még csak felületesen ismerkedtek meg. Sőt, egyelőre még csak jövő időben beszélnek arról, hogy a Gondolat kiadó „a kéziratot vissza fogja adni”, ugyanakkor jól prognosztizálja, hiszen ez gyorsan be is következett, hogy a nyilvános kiadás elmaradását az ellenzék szamizdat útján fogja pótolni és a kötet szerzői körére nézve is pontos a megállapításuk: a kötet »népfrontos« jellegű.

Azt, hogy a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály számára gondot jelentett az „Emlékkönyv” feldolgozása, az is jelzi, hogy amikor az Agitációs és Propaganda Bizottság 1980. december 16. ülés elfogadják a Bizottság 1981. évi I. félévi munkatervét⁵³, akkor még 1981. január 27-re állították be a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály jelentésének megtárgyalását „a Gondolat Kiadóhoz érkezett Bibó kötet tartalmáról”. Ehhez képest közel másfél hónap késéssel, csak 1981. március 10-én került a jelentés az Agitációs és Propaganda Bizottság ülése elé. Igaz, ekkor már „teljes pompájában” látható a kritikai feldolgozás, a teoretikus iránymutatás és az ideológiai következetesség egysége. „Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése az Agitációs és Propaganda Bizottságnak a Bibó-”Emlékkönyv”ről” címet viselő anyag több közlésből is ismert.⁵⁴

A titkosságát gyorsan elvesztő jelentés dekonspirálódására több magyarázat is született. Réz Pál emlékei szerint ő úgy találkozott az irattal, hogy „egy hónap múlva néhány oldalas gépelt szöveget találtam postaládámban, alig olvasható, sokadik másolatot: ez volt az ún. Knopp-Kornidesz-jelentés. Máig sem tudom, ki és hogyan jutott hozzá, másolta le és juttatta el néhányunkhoz. Ha hiteles a szöveg – és feltehetően az –, egy bizottság készítette, aggályosan és hozzá nem értően elemezve az „Emlékkönyv” írásait, vélt veszélyességük szerint osztályozva a szerzőket, megtorló intézkedéseket javasolva, testre szabottan. E sajátos, bár vélhetően nem egyedülálló lektori jelentés hamarosan megjelent a nyugat-európai magyar sajtóban; talán ez, vagy ez is oka volt annak, hogy a neveltségessé tett hatalom eltekintett a közvetlen, nyers megtorlástól.”⁵⁵

Egy kalandosabb történet – stílusosan – a Statisztikai Hivatalba került egyik példányt jelöli meg ősforrásnak. Eszerint egy ott dolgozó fiatal munkatársnőnek a kolléganője mutatta meg a jelentést, amit ő viszont „haveri alapon” a Politikai Főiskoláról kapott. A munkaszoba egy órányi ebédszüneti magányát kihasználva „rettenetes sebességgel és iszonyúan szorongva” kézzel leírta a kivonatolt szöveget. Később ezt Hegedűs B. András gépén beírta,

⁵² I. m. 136-138 pp.

⁵³ MOL M-KS 288-41/358. ő. e.

⁵⁴ CSIZMADIA ERVIN: *A magyar demokratikus ellenzék : 1968-1988 : Dokumentumok*. Budapest, T-Twins, 1995, 120-135 pp.; MURÁNYI GÁBOR: *A (Huszár-)Knopp-Kornidesz-jelentés*. I-III. Élet és Irodalom, 2005. október 21.; Szeredi Pál: *A nemzetépítő demokratikus ellenállás dokumentumai: 1968-1987*. Pilisszentkereszt, Barangoló, 2017. 172-191 pp.; a további hivatkozások az eredeti irat oldalszámaira vonatkoznak: MNL OL M-KS 288-41/363. ő. e. [a továbbiakban: Jelentés]

⁵⁵ RÉZ PÁL: *A Bibó-Emlékkönyv* élé. i. m. 7. p.

majd egy „egy házi szemináriumon” odaadta Bence Györgynek.⁵⁶ Ez a közlés itt ér össze a jelentés egy állításával, miszerint a kötet előtörténete magát a kötetet jóval megelőzte. „Bibó István munkássága, személyisége és életútja – ahogy a kötet egyik szerzője is leírja – már évekkal ezelőtt fölkelte az ellenzéki csoportok érdeklődését, írásaival szemináriumok keretében is foglalkoztak”. És valóban, Kenedi János írásában megtalálható a hivatkozott mondat: „amikor a nyomtatott és a katedrán elhangzó szó elértéktelenedésére előbb egy Bibó szövegeit tanulmányozó házi szemináriumban, majd az abból kiterelvényesedő hétfő esti szabadegyetem alapításában kerestek ellenszert: »erős törekvés az, hogy a magyar ifjúság szélesebb tömegeinek írott szabad-egyeteme legyen«...”⁵⁷

Nagy sikert arattak Bibónak kazettára vett előadásai, amelyeket 1971-1972 között otthon készített. Egy 1981-es Hétfői Egyetemen egy ügynöki jelentés szerint Szilágyi Sándor és Bence György rövid bevezetését követően „másfél órányi történetfilozófiai fejtegetés következett, amelyben Bibó a modern fenomenalizmus (fenomenológia), szellemtörténet és antropológiai idealizmus teljes fegyvertárát, sőt, egy adag neotomista okoskodást is felvonultat annak a történelem-matematika tételnek a cáfolatára, ami a lét és tudat és az osztályharc történelmi kategóriájáról szól. Okfejtése eléggé terjedelmes, helyenként szellemes, de viszonylag sok gyenge pontja van. Főleg úgy tud hatni, hogy a filozófiailag meglehetősen műveletlen bölcsészek elhiszik okfejtéseit.”⁵⁸ A nagy valószínűséggel filozófiai végzettségű ügynök pikírt megjegyzéseivel alighanem elsősorban tartótisztjét kívánta elkápráztatni. A hangfelvétel népszerűsége természetesen főként annak szólhatott, hogy „élőben” lehetett Bibó előadásait meghallgatni és a jelentésekből következően nem csak Budapesten, de vidéken is (Szegeden biztosan⁵⁹) nagy élményt jelentettek a hangfelvételek. Az oktatási szabadság vágya természetesen a mindenkor pártellenőrök szemében ellenintézkedésekre sarkalló veszélyes magatartásnak minősül.

Az „Emlékkötet” külön bemutatása a pártapparátus számára nem egyedi feladat volt. Többször előfordult, hogy a politikai és állambiztonsági vezetés számára „sorvezetőt” kellett készíteni ahhoz, hogy világnézeti szempontból felvértezve állhassanak szemben az ideológiai diverzió irányítóival. A pártalkalmazottak és az operatív tisztek egyébként is könnyen eltévedhettek a filozófiatörténet alakjainak nehezen követhető fogalmi rendszerében, hát még ha egy a szerző új nyelvet is alkot a gondolati számára. Előfordult, amikor nem is valamely külföldi munka megértéséről volt szó, hanem mintegy magyarról magyarra kellett lefordítani a bonyolultnak tűnő szövegeket. Ilyen történt Konrád György és Szelényi Iván "Az értelmiség útja a hatalomhoz" c. kéziratával is, amelyet a Szentjóbby Tamásnál tartott házkutatás során foglaltak le, és amelyet végül Óvári Miklós,

⁵⁶ HEGEDŰS ISTVÁN: *Hogyan került napvilágra a Knopp-Kornidesz-jelentés?* http://www.idg.hu/expo/vorosmarty_ter/narancs/d23.htm (letöltve: 2001. 09. 13.)

⁵⁷ Kenedi János: A hajthatatlan és a megalkuvó. in: Bibó-„Emlékkötet” i. m. II. i. m. 195 p.

⁵⁸ Az ügynöki jelentést idézi: SZILÁGYI Sándor: *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III : interjúk, dokumentumok. Budapest, Új Mandátum, 1999. 310-311 pp.*

⁵⁹ „Barátom egyik szegedi ismerőse hallotta, hogy Szegeden is tartanak »repülő egyetem«-i előadásokat. (...) Az előadások szisztémája a következő: az egyik héten meghívott előadó van (van, amikor szegedi), a következőn pedig a Bibó-kazettákat hallgatják.” „Molnár József” fedőnevű titkos megbízott jelentése 1982. március 31-én. BM III/III-4-a. alosztály. i. m. 269. p.

a párt ideológiai titkára „fordított” le (az ő szóhasználata), majd küldi meg további felhasználásra Benkei András belügyminiszternek.⁶⁰

Annak a gyanúját, hogy az pártapparátuson túlnyúló feladatba ütközött a pártközpont az „Emlékkötet” bizonyos írásainak megértése során, Murányi Gábor vetette fel először és ez adhat magyarázatot a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály jelentéskészítési késedelmességére is. Nem véletlenül adta írása címének: „A (Huszár-)Knopp-Kornidesz-jelentés”. Huszár Tibor⁶¹ akkoriban a legértőbb szakembere lehetett Bibó életének, hiszen 1976-tól szinte élete végéig folyamatosan faggatta Bibót kamerák előtt, így a bizalmába is kerülhetett. Majd elérkezett a pillanat, amikor tőle is kértek valamit, így ő lett a Knopp-Kornidesz-jelentés valódi szerzője. Erről a megbízásáról csak egyszer, közvetlenül halála előtt beszélt. Kérdésre válaszolva csak annyit mondott: „A Bibó-”Emlékkönyv” szerzői jó ügyet szolgáltak... nem kellett volna megírni. Az ember életében vannak tévedések – ez egy tévedés volt.”⁶²

Az Előszót, a kötet szerzőit és a tartalomjegyzéket megismétlő három mellékletet leszámítva a Jelentés 25 oldalas. Vitatható megállításai közé sorolható, hogy „a szervezők tisztában voltak azzal, hogy a Gondolat Könyvkiadó egy ilyen kötet publikálására nem vállalkozik”. Azok az erőfeszítések azonban, amelyek kezdettől hivatalos útra kívánták terelni a megjelentetés folyamatát, éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak. Elmarasztalólag említi a jelentés, pedig valójában az egyik legnagyobb elismerés, hogy „Bibó István életútját a kötet szerzőinek többsége az értelmiségi magatartás példaképeként állítja be.”⁶³

„A bibói magatartás és életmű vizsgálata az ellenzéki szerzők felfogásában az egész 1945 óta megtett történelmi út megkérdőjelezésével, elutasításával párosul. A bibói alkat és gondolkodásmód gyakorlati kiszorulását, perifériára kerülését a hatalomra került kommunista párt »voluntarista« taktikájának, valós érdekeket és tömegméretű politikaipszichológiai folyamatokat ignoráló manőverezéseinek, esetenként pedig a szovjet nagyhatalmi politikának a számlájára írják.”⁶⁴ Huszár Tibor pontosan látja a Bibói gondolkodás sarokpontjait, Törekszik is arra, hogy megbízóinak ne a direkt leszámolás nyelvén jelentsen, miközben ott is kritikusan fogalmaz, ahol éppen pártalkalmazotti szerepén kívül elismerőleg szólna. Ez a kettős játék Huszár elvárásai szerint végül kiegyensúlyozottságot kölcsönözne szövegének, ám a szociológus és a propagandista közötti kényes egyensúly morálisan és szakmailag is tarthatatlan. „Bibó Istvánt az »Emlékkötet« szerzőinek többsége a magyar politikai gondolkodás és demokratikus hagyomány legnagyobbjai közé, Széchenyi, Eötvös és Deák mellé sorolja. Ezt az arányvesztést semmiképpen sem magyarázza, csupán némileg motiválja, hogy abban

⁶⁰ A „fordító” megjegyzése szerint a kézirat „azt igyekszik »bizonyítani«, hogy az értelmiség történelmi, társadalmi helyzeténél fogva, egyedül alkalmas osztály a hatalom gyakorlására. A tartalom kifejtésének megfogalmazása a Magyar Népköztársaság államrendje ellen gyűlöletkeltésre alkalmas. Ellenséges felfogású és magatartású értelmiségiek ellenforradalmi programjaként értékelhető. Terjesztése esetén alkalmas arra, hogy ezen ellenséges személyek, illetve csoportok-a program mögé felsorakozva fellépjenek a rendszerrel szemben.” Az értelmiség útja... összefoglaló; Koordinációs Bizottság 1975. február 27-i ülése; Igazságügyi minisztériumi feljegyzés Konrád György és társai bűnperéről. MNL OL M-KS 288. f. 31/V/1. ő. e. 1975. 3. d.

⁶¹ Huszár Tibor (1930-2019) szociológus, egyetemi tanár, az Akadémia rendes tagja. Ekkoriban az ELTE BTK Szociológiai Tanszékének vezetője. 1983-ban az ebből alakult Szociológiai Intézet alapító igazgatója.

⁶² „Mindig azt tanítottam, amit kutattam” Interjú Huszár Tibor akadémikussal. Utak a Széchenyi térre. Szerk: VELANCICS BÉLA, MTA. Budapest, 2019. 35. p.

⁶³ Jelentés, i. m. 27. p.

⁶⁴ Jelentés, i. m. 28. p.

szinte mindannyian egyetértenek: Bibó értékeit sem a »hivatalos« Magyarország, sem az értelmiségi közvélemény nem ismerte fel, nem méltatta mindaddig jelentőségének megfelelően. Abban azonban már jelentős különbségek fedezhetőek fel közöttük, hogy milyen mértékben és milyen értelemben tartják elfogadhatónak, tovább elemzendőnek gondolatait, s főképp hogy milyen célok eléréséhez használják fel vagy kívánják felhasználni életútjának tanulságait és elméleti hagyatékát.⁶⁵

Megrendelői mindenesetre elégedettek lehettek a munkájával. Kívülről nézve objektív a kritikai hang, nem sugallja a hatalom haragját vagy fenyegetőzését, és elegáns nyelvi fordulatokkal közelíti a céljához. Ami viszont a bírálatok szofisztikált hangnemét, következtetéseinek mértéktartó voltát pillanatok alatt érvényteleníti, az a jelentést követő párthatározat. Visszafele nézve szinte mindegy is, mit írhatott Huszár Tibor, vagy bárki más, az ítélet – mint már oly sokszor – előbb megszületett, minthogy a bizonyítási eljárás lezárult volna.

Akár Huszár Tibor büntudatának is betudható, hogy a Válogatott tanulmányok III. kötetéhez 1984-85-ben megírt, nyolcvan oldalas utószavában nem talált helyet a négy évvel korábbi Jelentésnek, legalább utólagos újraértelmezésére. Pedig az akkorra eltelt évek során tanúja lehetett annak, hogy a maga stílusának megfelelően kisesszévé kerekített Jelentése eredményeként fagyott be a hivatalos Bibó-kép a tíz évvel korábbi állapotának megfelelően, másrészt az ellenzék kezelésének adminisztratív eszközei, politikai vegzálása, közéleti kiszorítása, mindezen döntések hivatkozási alapjait a Jelentésből, illetve az ennek alapján meghatározott intézkedésekből merítették.

„A szerzők megosztásának irányába hatna, ha a kötet ellenzéki gondolatokat nem tartalmazó írásai – különböző helyeken – megjelennének.” Milyen gondolatokkal indíthatta útjára Szűcs Jenő nagyszerű tanulmányát a Történelmi Szemlében, tudván, hogy ő egy dezorganizációs játszma célpontja és egyben eszköze is. A Jelentés megírásának idején már eldöntött az is, hogy Huszár Tibor szerkesztésében meg fog jelenni egy bő válogatás Bibó életművéből. Barát vagy ellenség? – kérdezhetnénk kissé zavarodottan, ha nem látnánk a párthatározatban egyértelműen megfogalmazott szándékokat: „A kötet megfelelő előszóval és jegyzetapparátussal hozzá fog járulni Bibó István életútjának és írásainak reális megítéléséhez, s egyben polemizálni fog az „Emlékkönyv” Bibót és a harmadikutas értelmiségi magatartást misztifikáló szemléletével.”

Véletlen is lehet, de a Bibó-jelentést tárgyaló Politikai Bizottsági ülés következő napirendi pontja a „Javaslat a politikai agitáció és propaganda időszerű feladataira”. A kettő akár egyetlen napirendként is szerepelhetett volna, legalábbis a Jelentés intézkedései között kifejezetten agitációs és propaganda-eszközöket is bevetni javasoltak. „Ha a Bibó-”Emlékkönyv” nem is kerül publikálásra, akkor is célszerűnek látszik beszélgetéseket folytatni mindazokkal a nem kifejezetten ellenzéki szándékú szerzőkkel, akik leválasztása a szervezőkről lehetségesnek tűnik. A beszélgetések során fel kell hívni a figyelmet a kötet ellenzéki indíttatású szerzőinek (írásaikból is kiolvasható) politikai törekvéseire, az „Emlékkönyv” ellenséges politikai célzatú felhasználhatóságának veszélyeire, s lehetőleg azt kell elérni, hogy megosszuk a kötetben résztvevőket.”⁶⁶

Egy hónappal a jelentés elfogadása után, 1981. március 26-án kibővített ülést tartott a párt Központi Bizottsága. „A belpolitika időszerű kérdései” napirenden belül külön helyet

⁶⁵ Jelentés, i. m. 29. p.

⁶⁶ Jelentés i. m. 46. p.

biztosítottak a Bibó-„Emlékkönyv”-vel történtek megvilágításának. Óvári Miklós, ideológiai titkár az ellenséges-ellenzéki erők elleni harc korábról ismert megállapításainak jegyében adta elő beszámolóját.⁶⁷

„Belpolitikai helyzetünk reális képéhez hozzátartozik az ellenséges, ellenzéki csoportok bizonyos fokú megélnkülése is. Nem a széles értelemben vett ellenséges megnyilatkozásokról akarok szólni, amiben benne van a kocsmai uszításoktól kezdve a kémkedésig minden, hanem a szellemi életben jelentkező ellenséges és ellenzéki tevékenységről. (...) Milyen módszereket alkalmaznak? Elég változatos módszerekhez nyúlnak. Az egyik – ritkábban alkalmazzák – az aláírások gyűjtése, a másik a kéziratos irodalom készítése és terjesztése. Nem túl érdekes olvasmányok ezek – szerencsénkre. Sokszor nagyon elvontak, alacsony színvonalúak, de azért vannak közöttük olyanok is, amelyeket nem tehetségtelen emberek írtak, és nem is hatástalanok. Egy további módszer: előadások rendezése magánlakásokon különböző témákban, ellenzéki személyek fellépésével, 100 – 150 fő részvételével. Már utaltam rá, hogy a Szabad Európa Rádió nagy teret ad annak a tevékenységnek.

Másik ilyen ellenzéki szervezkedés a közelmúltban a Bibó István „Emlékkönyv” kiadásával kapcsolatos. Ezt ellenzéki személyek kezdeményezték, és vagy 75 embert szerveztek be. A résztvevőknél ez a kör lényegesen nagyobb, mint néhány száz ember, s közöttük elsősorban a fiatalabb humán értelmiségi réteggel, egyetemi fiatalokkal, művészfiatalokkal találkozhatunk. Ebben a körben próbálnak eredményt elérni, és szervező munkát végezni. A résztvevők egy része azonban nem ellenzéki beállítottság. Vannak köztük nagyon becsületes, még azt is mondhatnám, hogy marxista módon gondolkodó emberek, igaz, nem sokan. Ennek a körnek a fő mondanivalója az, hogy Bibó István a demokratikus hagyományok legnagyobb alakja Magyarországon. A kötet megkérdőjelezi az 1945 óta megtett egész fejlődést, a népszuverenitás mai érvényesülését, hangsúlyozza a függetlenség hiányát, és azt állítja, hogy 1956-ban Magyarországon nem ellenforradalom, hanem népi forradalom volt. A kezdeményezők fő politikai mondanivalója a politikai pluralizmus valamilyen formájának támogatása. Ebben a kötetben nemcsak elmélet van, hanem direkt politizálás is. A kötetet a kiadó természetesen visszaadta. Mi megfelelően foglalkozunk, azokkal, akik a kötet szervezőitől leválaszthatók. A publikálható tanulmányokat közzétenni fogjuk. A kötet által felvetett problémákkal azonban még sok munkánk lesz.”

Óvári beszéde szemlátomást a Jelentés gondolatmenetét tükrözte, s Bibó személynek alaptalan felülértékelését bírálja: A jelentés állítása szerint „Bibó István előtt az »Emlékkötet« szerzőinek többsége mint a magyar politikai gondolkodás és a demokratikus hagyomány egyik legnagyobb alakja előtt tiszteleg, és Bibót Széchenyihez, Eötvöshöz, Deákhoz hasonlítja”, Óvári szerint pedig egyes állítások szerint „Bibó István a demokratikus hagyományok legnagyobb alakja” A két dokumentum panelje – a szellemi igénytelenség kifejeződésként – gyorsan szétterjednek az egész országban. Az MSZMP Eger Városi Pártbizottsága 1981. április 30-i ülésén ez Schmidt Rezső, városi párttitkár szájából akként hangzik el, hogy „ennek a kötetnek fő tartalma az, hogy Bibó István a demokratikus hagyományok legnagyobb alakja Magyarországon”⁶⁸

⁶⁷ Központi Bizottság kibővített ülése 1981. március 26. MNL OL M-KS 288. f. 4/178-179. ö. e.

⁶⁸ MNL Heves Megyei Levéltár HL XXXV-29-2.

Az Óvári beszéd olykor szószerint köszön vissza például az MSZMP Somogy megyei Bizottsága 1981. április 8-i megyei pártbizottsági üléséről⁶⁹. Varga Péter megyei első titkár (1983-tól a pártközpontba kerülve a Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának vezetője) belpolitikai beszámolójában elmondja: „Másik ilyen ellenzéki szervezkedés a közelmúltban a Bibó István „Emlékkönyv” kiadásával kapcsolatos. Ezt ellenzéki személyek kezdeményezték, vagy hetvenötén. A résztvevők egy része azonban nem ellenzéki beállítottságú. Vannak közöttük nagyon becsületes, még azt is mondanám, hogy marxista módon gondolkodó emberek, igaz, nem sokan. Ennek a kötetnek fő tartalma az, hogy Bibó István a demokratikus hagyományok legnagyobb alakja Magyarországon. A kötet megkérdőjelezi az 1945 óta megtett egész fejlődést, a népszuverenitás mai érvényesülését, hangsúlyozza a függetlenség hiányát, és azt állítja, hogy 1956-ban Magyarországon nem ellenforradalom, hanem népi forradalom volt. A kezdeményezők fő politikai mondanivalója a politikai pluralizmus valamilyen formájának támogatása. Ebben a kötetben nemcsak elmélet van, hanem direkt politizálás is. A kötetet a kiadó természetesen visszadta. Az illetékesek foglalkoznak azokkal, akik a kötet szervezőitől leválaszthatók. A publikálható tanulmányok nyilvánosságra kerülnek. A kötet által felvetett problémákkal azonban még sok munka lesz”.

Három-négy év múlva viszont mintha erejét kezdené veszteni az 1981-es lendület. Óvári Miklós 1985-ben elvesztette ideológiai titkári posztját. A magyar demokratikus ellenzéknek, az Ellenfórumnak a budapesti Európai Kulturális Fórumhoz intézett októberi felhívása a kulturális életben alkalmazott cenzúráról, a politikai diszkriminációról a párt vonalán nem is váltott ki különösebb indulatokat. Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1986. január 21-i ülésén, amelyen tájékoztatást hallgattak meg „A nemzeti tudat hazánkban, a nemzeti-nemzetiségi kérdés korunkban” című kutatási témáról, a korábbi évek retorikájához képest váratlanul pozitív kontextusban került szóba Bibó István neve. „Történetileg tekintve, a maga egészében sem a felszabadulás utáni néhány év, sem a szocialista építés kezdeti időszaka nem teremtett kedvező légkört arra, hogy a sebek gyógyuljanak, s hogy a társadalom széles rétegei a súlyos történelmi tanulságokat építő szellemben tegyék magukévá. A koalíciós időszak nagy vívmánya volt a marxizmus eszméinek a nyílt porondra lépése és a szocializmus erőinek fokozatos térnyerése, de a kielezett hatalmi küzdelem szellemi élet megnyilvánulásait jelentős részben a napi politika taktikai érdekeinek vetette alá. Révai József és Molnár Erik történelmi munkái fontos szerepet játszottak a humán értelmiség egy részének marxistává fejlődésében, *Szekfü Gyula és Bibó István ez években irt tanulmányaikkal, belülről átélte, őszinte nemzeti számvetésükkel a társadalom széles köreinek tudatára még nem gyakoroltak érdemleges hatást. A tömeges eszmélkedés ideje még jó darabig váratott magára.*”⁷⁰

Másfél hónappal később még tovább merészkedik a Propaganda Bizottság. Bár „A szocializmus megvédése és megújulása hazánkban” című első napirendi pont élénk érdeklődést váltott ki, a második, amelyen tájékoztató jelentés hangzott el „A magyar értelmiség helyzete, szakmai-közéleti szerepvállalása” című kutatási témáról, Radics Katalin, a Tudomá-

⁶⁹ MNL Somogy Megyei Levéltár ML 1981_B 49/4

⁷⁰ Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1986. január 21-i ülésének jegyzőkönyve. MNL OL M-KS 288-41/459. ő. e.

nyos, Közoktatási és Kulturális Osztályának új vezetője önkritikusan bevallotta: „Az igazsághoz hozzátartozik, hogy változatlanul adósok vagyunk annak feldolgozásával, hogy a régi és új értelmiség milyen értékszemlélettel, viselkedési minták vonzásában élte meg a fordulat évét követő évtizedet. Azt sem ismerjük eléggé: milyen értelmiségi bázissal rendelkeztek az 1948-49-ben megszüntetett folyóiratok, értelmiségi szervezetek, társaságok. Hogy Illyés Gyula, Németh László, Bibó István, a babits-i hagyományt példaként felidéző »Újholdas« fiatalok, vagy Sík Sándor nézetei milyen kérdésekben voltak vitathatóak a rendelkezésre álló interjúk, más forrásanyagok s különösen a későbbi történetek ismeretében, nem ezen dokumentum feladata, az adott összefüggésben csak annak leszögezése tűnik szükségesnek, hogy a nézetek elkerülhetetlen ütköztetését az adminisztratív intézkedések, illetve az azokat igazoló és vitapartnernek nélkül lefolytatott kvázi viták nem helyettesíthették.” Ezért a Bizottság szükségesnek tartja, hogy az értelmiséggel kapcsolatos kutatások a következő középtávú kutatási terv keretében tovább folytatódjanak.⁷¹

Három hónappal később Bibó munkásságának már a rádióműsorban történő felidézése is elérhető közelségbe kerülhetett. Az elsődlegesen kijelölt témakörökben immár olyan témák is szerepelhetnek – természetesen a Magyar Rádió marxista-leninista propagandát segítő tevékenységének keretében – mint a politikai ideológiák (liberalizmus, konzervativizmus, stb.), vagy a politikai magatartásformák. A történelmi témák fő célja: „gondolkodni, problémaérzékenységre tanítani múltbéli vagy még a mában is létező politikai-etikai-emberi problémák egykori és mai látószögű bemutatásával.” Ennek keretében többrészes, hangkazettán is elérhető sorozatokat terveznek a szocialista és kapitalista politikai rendszerek párhuzamos és eltérő vonásairól a képviselői rendszerekről, a legitimitáció értelmezésekről, a polgár alakjáról a magyar társadalomban, és nem utolsósorban a Bibó-életmű elemzéséről.⁷²

1987 májusában a Bizottság elé került a Politikai Főiskola képzési és továbbképzési formáinak alapkonceptiójára, valamint a tudományos kutatás fő irányaira vonatkozó javaslat. A Bizottság állásfoglalása rögzítette azt is, hogy nappali tagozaton, „a magyar politikai gondolkodás története tantárgy keretében részletesen tárgyalják a polgári radikálisok főbb képviselőinek, a hazai szociáldemokrácia gondolkodóinak, a magyar újkonzervatívoknak a politikai nézeteit; ennek során kritikailag elemezik a szociografikus nemzedék, Bibó István, Erdei Ferenc, Révai József, Lukács György politikai nézeteit is”.⁷³

A Központi Bizottság 1988 decemberi döntése „pártállamtalanította” az MSZMP-t, teljesen átalakította a párt központi szervezetét. Ennek következtében megszűnt az Agitációs és Propaganda Bizottság, amely – amint láthattuk – a pártapparátuson belül hosszú évek óta vagy önállóan, vagy a Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztállyal együttesen témagazdája volt az a Bibó-kérdésnek. Az APB 1988. december 6-án tartotta utolsó ülését és mintegy búcsúzóul napirendre vett egy „elköszönő” Bibó-kérdést is. Az ELTE-joghallgatóknak a Budaörsi úti kollégiumából a Ménesi úti épületbe költözése eredményezte 1983-ban, hogy a kezdeti szakkollégiumi forma átalakulhasson Jogász Társadalomtudományi Szakkollégiummá⁷⁴. A kollektív emlékezet pedig azt is tudni véli, hogy

⁷¹ Az Agitációs és Propaganda Bizottság iratai. 1986. március 04. ülés, MNL OL M-KS 288-41/462. ő. e.

⁷² Az Agitációs és Propaganda Bizottság iratai. 1986. június 24. MNL ML M-KS 288-41/469. ő. e.

⁷³ Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Bizottság 1987. május 26-i üléséről. MNL OL M-KS 288-41/488. ő. e.

⁷⁴ Bővebben: SZÁJER József: *Bibó István és a jogász Szakkollégium*. Világosság 2013 tavasz–nyár

1985-től Bibó István nevét is felvették. Feltehetően nem volt közismert a névcseré / névfelvétel procedúrája, még kevésbé az, hogy végső soron itt (is) párt döntésre van szükség. Felbukkant ugyanis egy levél, amelyben a művelődési miniszter 1988 novemberében az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságához küldte előterjesztését, ebben egyetértőleg továbbítva az ELTE Társadalomtudományi Szakkollégiumának azon kérését, hogy a "Bibó István Szakkollégium" nevet vehessék fel.

Modellértékű a pártállami struktúra itteni engedélyezési láncolata. Azt senki nem sejtette, hogy a végső döntéshozó egy ilyen kérdésekben éppen az Agitációs és Propaganda Bizottság lehet (egyébként nyolc általános iskola névváltoztatásával csomagban került sor az előterjesztésre). A másik körülmény, amely miatt fontos lehet az irat, hogy a Bibó-név felvételére több forrás szerint jóval korábban (esetleg már 1985-ben) sor kerülhetett. A félreértés valószínűleg abból ered, hogy – és erre Czibere Tibor miniszter levele is utal – a kari tanács már korábban elfogadta a kérést, viszont ez még csak arra volt elég, hogy ezt felterjesszék a rektorhoz, aki végül szintén támogatólag továbbította a Művelődési Minisztériumba. És mlg csak ezután következett az Agitációs és Propaganda Bizottság döntése. A harmadik érdekesség, hogy az előterjesztés mintegy indoklásképpen egy, a minisztérium szerinti rövid Bibó-életrajzot is tartalmaz. Annak a pártszervnek címezve, amely folyamatosan napirenden tartotta a Bibó-kérdést és ekkor még kizárólagos „joggal” rendelkeztek például a Huszár Tibor 1976-ban elkezdett és évekig tartó Bibó-interjújának teljes anyagával. Mindenesetre az Agitációs és Propaganda Bizottság búcsúülésén végül legalizálták a szakkollégium számára az addig engedély nélkül használt Bibó István nevet.⁷⁵

A Knopp-Kornidesz-jelentés nem elhanyagolható része foglalkozott a Bibó-kérdés politikai és / vagy állambiztonsági eszközökkel történő rendezésével. Eszerint „az ellenzéki csoportok befolyásának visszaszorítása, elszigetelésük alapvetően politikai feladat, de önmagában az ellenzéki tevékenység által megcélzott értelmiségi rétegek problémáinak szélesebb összefüggésekben történő elemzése és napirendre tűzése nélkül eredményesen nem oldható meg. Az ellenzéki csoportok akciói ugyanakkor rövid távú, konkrét teendőket is jelentenek. Ezekkel összefüggésben is abból kell kiindulni, hogy az ellenzéki csoportok fellépésével, akcióival kapcsolatos feladatokat elsősorban nem belügyi, hanem politikai kérdésnek kell tekinteni, és elsősorban nem belügyi eszközöket kell igénybe venni megoldásukra sem. Ez indokolt esetben természetesen nem zárja ki az adminisztratív eszközök alkalmazását, ha az ellenzéki csoportok tevékenysége átlépi a törvényesség határait. *A Belügyminisztérium szervei, ha arra szükség volt, eddig is megtették a szükséges intézkedéseket, hatékony munkát végeztek az ellenzéki csoportok tevékenységének felderítésében, bomlasztásukban, a megfelelő párt- és állami szervek informálásában az egyes tervbe vett vagy lezajlott akciókról. Jelentésünk összeállítása során is nagymértékben támaszkodtunk a Belügyminisztérium jelentéseire és információira.*”⁷⁶

⁷⁵ Jegyzőkönyv az Agitációs és Propaganda Bizottság 1988. december 06. üléséről. MNL OL M-KS 288-41/516. ö. e.)

⁷⁶ Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységéről, és a Politikai Bizottság határozata e csoportokról 1980. december 9.. MNL OL. M-KS 188. f. 5/815. ö. r. 38 p.

Az állambiztonság szerveknek Bibóval kapcsolatban összegyűjtött anyagai természetesen a az 1957-1958-as peréhez kapcsolódnak. A V-150003 számkóddal kezdődő „Bibó István és társai” dossziésorozat összesen 13 dossziét tartalmaz⁷⁷. De azoknak a pereknek és eljárásoknak az anyagai, amelyekre nézve a Politikai Nyomozó Főosztály a maga szempontjából hasznosnak tekintette Bibót ezekben is bevonni (pl, a Nagy Imre-per, a Magyar Írók pere, Mérei Ferenc és társai, Püski Sándor pere, a Göncz-per), azok száma meghaladja a 300-at.

Érdeemes tehát megnézni, a politika mikor és miért tartotta szükségesnek, hogy meghaladva a politika eszköztárát, a Belügyminisztérium szervei megtegyék a szükséges lépéseket, azaz a titkosszolgálati eszközöket és módszereket alkalmazzanak a Bibó-kérdésben.

Amikor 1963, március 27-én Bibó Istvánt mentesítették szabadságvesztésének további végrehajtása alól és elrendelték szabadlábra helyezését, az állambiztonsági szervek nyilvántartásában lévő anyagai újabb dossziéval egészül ki. Az „F”- (Figyelő-)dossziét kötelezően nyitották meg a büntetett előéletű személyek vonatkozásában, így Bibó Istvánra is. Ruszoly József jogtörténész-professzor emlékeiben furcsán bukkant elő Bibó István megfigyelésének egy szegedi esete.

A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának épületében 1970 április végén kibővített kari tanácsülésen emlékeztek meg Reitzer Béláról, a kar egykori hallgatójáról, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának ukrainai munkaszolgálat közben fiatalom elhunyt titkáráról. Erdei Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia főtákará is részt vett az ünnepi tanácsülésen, amelyen dr. Ruszoly József egyetemi adjunktus mondott megemlékező beszédet. Nem említette a sajtó, de Bibó István is leutazott Szegedre és mondott is néhány mondatot fiatalkori barátjára emlékezve. Ruszoly József ekkor megkérte a polgári jogi tanszéknek a szintén a tanácsteremben tartózkodott titkárnőjét, hogy próbálja meg gyorsírással rögzíteni a Bibó által mondottakat. Később, amikor megpróbálta elkérni a feljegyzéseket, kiderült, hogy azok már nincsenek meg. Ebből következtetett arra Ruszoly professzor, hogy „hivatalos oldalról” már megelőzhatték a kérését.⁷⁸

Az Állambiztonsági Szervek Történeti Levéltárának adatai szerint az 1979 elejétől vezetett Napi Operatív Információs Jelentések⁷⁹ – elsősorban a budapesti rendőrfőkapitányság állambiztonsági szerve, illetve a III/III-as csoportfőnökség adataival – gyakran jeleztek Bibó Istvánnal kapcsolatos információkat. Ez azzal magyarázható, hogy halálát követően munkássága, annak eredményei, személyiségének emléke, tanításainak eszméink kisugárzása⁸⁰ az informátorok számára is mérhető mennyiségű adatot szolgáltatottak post mortem a korábbi célszemélyről.

A hálózati személyek gyakran számoltak be a „repülőegyetem” valamely eseményéről, amelyeknek említettsége folytán Bibó is láthatatlan résztvevője volt. Például a „Somlay Ká-

⁷⁷ *A főgolyó Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról.* [összeáll., bev., jegyz., tájékoztató: KENEDI JÁNOS ; előszó KENDE PÉTER ; szöveggond. S. Varga Katalin] Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 216 p.

⁷⁸ RUSZOLY JÓZSEF: *Bibó István egyetemi pályafutása.* A Szegedi Városházán rendezett Bibó István konferencia, 2011. november 30. <http://bibotarsasag.blogspot.com/2011/12/video-szegeden-tartott-bibo-istvan.html#more> (letöltve: 2018. 03)

⁷⁹ MÜLLER ROLF: *Belügyi információs jelentések, 1964–1990.* Trezor 3. ABTL. Budapest, 2003. 151. p.

⁸⁰ BALOG IVÁN: *Bibó István recepciója : politikai átértelmezések.* Budapest, Argumentum; Bibó István Szellemi Műhely, 2010. 168 p.

roly” fedőnevű ügynök 1979-1980 között rendszeresen beszámolt az ELTE Budaörsi úti kollégiumában történelekről.⁸¹ „Lantos” ügynök a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem (MKKE) életéről, hallgatóiról, diákszervezeteiről, klubjairól adott hat éven át, 1979-1985 között jelentéseket. Így szóba kerül többek között a BEFŐT (Budapesti Egyetemisták és Főiskolások Találkozója), a Polvax Klub⁸², az IKIN (Ifjú Kommunisták Írónemzedéke) és a POLTÁR. A jelentések foglalkoznak a Rajk László Szakkollégium egyes rendezvényeivel, szamizdat és emigrációs kiadványokkal, a lengyel események hazai visszhangjával, gyakori referenciapontként hivatkozva Bibó Istvánra.⁸³ „Simon András” ügynöki dossziéjában a a Rajk butikról, a Repülő egyetemről találunk 1983 és 1985 közötti jelentéseket, valamint az ABC Független Kiadóról.⁸⁴

Új típusú adatgyűjtéssel találkozunk a Bibó-releváns információk keresése közben, amikor a demokratikus ellenzék, mint célobjektum kerül az állambiztonsági szervek látókörébe. Ezekben az esetekben leginkább a különböző szervezetek, mozgalmak, csoportosulások céljait, szándékait, szervezeti felépítését, kapcsolatrendszereit, iratait, dokumentumait kívánják megismerni, amely objektívációk természetesen nem választhatók le a bennük szereplő személyektől, viszonylagosan mégis elkülöníthetők egymástól, hiszen az állambiztonsági látásmódnak megfelelően ebben a megközelítésben mégsem a célszemély a fontosabb. Nagy gyűjtőkörrel rendelkezik például annak a kétéves operatív munkának az iratállománya, amely a Szabad Kezdeményezések Hálózata majd a Szabad Demokraták Szövetsége dokumentumai g foglalta össze.⁸⁵ Ebben a szervezeti alapszabályzatok, az állásfoglalások, felhívások, tiltakozások éppúgy szerepelnek, mint a Belügyminisztériumról, a rendőrségről és a jogállamiságról szóló koncepciók, vitaanyagok. A felvezetett névindex pedig pontosan érzékelteti, milyen súllyal volt jelen ebben az átalakulásban Bibó eszmei világa a halálát követően is.

Ebben található a Szabad Kezdeményezések Hálózatának 1988. november 13-ra összehívott tanácsválasztó közgyűlésének három dokumentuma is. Egy nyilvános levél, amelyben a Hálózat szövívői megindokolják, hogy miért akarnak szervezetté válni. Egy másik a közgyűlés programja, a harmadik pedig az elvi nyilatkozat, amelynek elfogadása feljogosít mindenkit a szervezeti tagságra. Ezek a dokumentumok a dossziében egy „Meghívó” feliratú füzetben található, amely belépési nyilatkozatot, jelölőlapot, és alapszabály-tervezetet is tartalmaz. A négy oldalnyi „Elvi nyilatkozat” kifejezetten magának vallja a Bibói örökséget is: „Mi magyar demokraták, utódai vagyunk mindazoknak, akik a francia forradalom hármasszavának örökségét kívánták politikai valósággá tenni. Annak az Európának a része akarunk lenni, amely az elmúlt kétszáz évben nagyobb haladást ért el, mint az emberiség egész addigi története folyamán. Egyetlen, demokratikus, jóléti államot akarunk. (...) Utódai vagyunk a polgári radikalizmusnak, amely általános választójoghoz, politikai jogokhoz akarta juttatni az egész magyar társadalmat, és amely utoljára érezte át teljes tragikus jelentőségében Magyarországnak a nyugati fejlődéstől

⁸¹ ABTL 3.1.2.M-38434/1.

⁸² Szentirmay László: Polvax. Egy politikai klub a Kádár- és az Orbán-korban. Budapest, IR-MA Szamizdat K. 2018. 271 p.

⁸³ ABTL 3.1.2. M-41071.

⁸⁴ ABTL 3.1.2. M-40481.

⁸⁵ ABTL 4.1. A-3373. A Szabad Kezdeményezések Hálózata és a Szabad Demokraták Szövetsége dokumentumai 1988-1989.

való leszakadását. Elődünk: Jászi Oszkár, aki nem tett engedményt soha, semmilyen színű totalitarizmusnak és nemzeti elfogultságnak. Utódai vagyunk az európai és a magyar szociáldemokráciának, amely először talált hatékony politikai eszközöket arra, hogy a szegény embert megvédje a kizsákmányolástól, tudatosítva jogát a jólétre. A szociáldemokrácia bizonyította be, hogy a politikai szabadságjogok a dolgozók jólétének garanciája. Elődünk: Mónus Illés és Kéthly Anna. Utódai vagyunk a magyar népi mozgalomnak, amely radikálisan szembefordult a nagybirtokkal és a magyar úri társadalommal, amely nyomasztó politikai körülmények között is folytatta harcát a társadalmi demokráciáért. Elődünk: Bibó István és Szabó Zoltán.”

De találunk olyan iratot is, amely a FIDESZ 1988. november 19-én kezdődött konferenciájának szocializmus-vitájával foglalkozik. Több felszólaló szerint ugyanis a szocializmus fogalmát lejáratták Magyarországon, mások viszont a Bibó István-i szocializmus eszmevallalását javasolták. És innen tudható meg az is, hogy 1989 május 23-án „Bibó István és a népi mozgalom” címmel rendezett konferenciát a Magyar Néppárt, és a Veres Péter Társaság, másnap pedig a Kassák klubban Vargha Csaba tartott előadást „Bibó István és a népi mozgalom” címmel.

De innen tudhatjuk meg a kapcsolódó külföldi eseményeket is, a melyek a „Bibó-renezánsz” külföldi elágazásaira utalnak. Az 1988 elején Budapesten járt J. Dempsy tollából cikk jelent meg a Financial Timesban a magyar zsidóság identitás-problémáiról. „Állítólag még mindig vannak fehér foltok, ami a magyarok és a zsidók közötti kapcsolatot illeti, 1944-ben és azután. A magyar hatóságok azonban legalább megkíséreltek valamit, amikor végül 1984-ben megjelentettek egy könyvet, a Zsidókérdés Magyarországon 1944 után címmel. A könyv az antiszemitizmusról szól és Bibó István, Magyarország egyik legnagyobb gondolkodója írta.”

Amikor Bibó Istvánnak 1968-ban három kötetben megjelentek válogatott művei, a Szabad Európa Rádió azonnal elkezdte sugározni a kimaradt művek ismertetésével, elsősorban az 1956-1957-es írásokkal foglalkozó műsorait.

1988. júniusában az 1943-as balatonszárszói konferencia évfordulója alkalmából tudományos konferenciát rendezett a Hazafias Népfront, a Történettudományi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a Párttörténeti Intézete és az Akadémia Történettudományi Intézete az Országos Széchényi Könyvtárban. Céljuk kifejezetten az volt, hogy tudományos elemzésnek vessék alá Erdei Ferenc és Bibó István vitáját is a szárszói találkozójá jellegéről.

Az amerikai magyar nagykövetség jelentette, hogy 1988. októberében, Ohio államban a Magyar Baráti Közösség magyar hetén a forradalom évfordulójára emlékezve Püski Sándor eredeti adalékokkal dokumentálta Bibó Istvánnak az 1956-os forradalom leverése után is továbbfolytatott politikai munkásságát, Czipán Tibor pedig a harmadik út Bibói-konceptiójáról beszélt, amely „továbbra is elevenen él a magyar reformisták gondolkozásában”.

A Szabad Európa Rádió első alkalommal került be egy magyar miniszter szobájába, amikor 1989. június 2-án Kulcsár Kálmán igazságügyminiszterrel készített interjút. Az alkotmányozásra vonatkozó kérdésre válaszolva Bibóval argumentál: „Jogi probléma, hogy ez a parlament elhatározta az alkotmányozást, és a magyar közjogi gondolkodástól – nem kisebb ember mondta ezt, mint Bibó István – idegen az alkotmányozó nemzetgyűlés fogalma. Ezért én azt gondolom, hogy jogilag nem lehet támadni azt az álláspontot, hogy a parlament, ha úgy kívánja, akkor fejezze is be ezt alkotmányozást.”

Mindezek a kisebb információk egyszerre tűnhetnek érdektelennek, másfelől nélkülözhetetlenek. Bibó alakja mindenesetre kibontható a titkosszolgálatok jelentéseiből, és úgy tűnik, halála után a nyolcvanas években legendává vált, beszámítási pont lett a rendszerváltásban gondolkodók számára. A titkosszolgálat pedig tette, amiért létrehozták. A politikusokra bízta az információk értékelése és felhasználását, ő pedig gyűjtögette az információkat.⁸⁶ Mára természetesen felértékelődött a jelentősége akár egy meghívónak is, amely már mindenhol eltűnt, de itt még archiválva van. Az állambiztonsági szolgálat pedig egészen a Dunagate-botrányig abban a (szándékos) tudatlanságában cselekedett, hogy „mindig az utolsó parancs érvényes”, tehát az ellenségkép is változatlan, amíg vissza nem vonják az adott parancsot.⁸⁷

A korszak másik jellegzetességét pedig Szájer József így összegezte: „mindenki Bibót olvasott és gyűjtött”.⁸⁸

A Bibó-reneszánsz kirobbanásának fontos eleme lett az első nagy Bibó-konferencia Szegeden, 1989 május közepén. A helyszín nem egyszerűen Bibó „szegediségére” utal. Közvetlen előzménye ugyanis az alábbi nyilatkozat volt:

»Az „AETAS” Szerkesztőség, a Galiba Kör, a Gondolat—jel Szerkesztőség, a Harmadkor Szerkesztőség, a JATE Társadalomtudományi Kör, a Károlyi Mihály Kollégium Társadalomtudományi Kör, a Móra Ferenc Társadalomtudományi Szekció, a Szegedi Egyetemi Műhely tagjai ezúton jelentjük be, hogy — tagjainkból delegálva és meghívtak bevonásával — 1988. szeptember 28-án megalakítottuk a Bibó István Emlékbizottságot. Ezt aényt bejelentettük a JATE rektorának és az Egyetemi Tanács Testületének, akik ezt tudomásul vették.

1989. május 10-én lesz a XX. századi magyar történelem egyik legkiemelkedőbb politikai gondolkodójának, Bibó István halálának 10. évfordulója. Bibó 1933-ban a szegedi Tudományegyetemen szerzett jogi diplomát, majd később — 1946 júliusa és 1950 decembere között — mint egyetemi tanár itt tartott előadásokat politikatudományból és szociológiából. Az említett öntevékeny csoportok tagjai ezért úgy vélik, hogy erről az évfordulóról egyetemünk polgárainak intézményünk hírnevéhez méltóan kell megemlékezniük. Másrészt a magyar társadalom jelenlegi válságos helyzete indokoltá teszi, hogy egy olyan kiemelkedő jelentőségű felsőoktatási intézményben, ahol a hazai szellemi élet alakítóinak jelentős hányadának képzése folyik, egy olyan sokoldalú, kritikusan, de egyben hazája sorsáért való felelősségtől áthatva gondolkodó és cselekvő egyéniségnek, mint az Bibó István volt, a magyar társadalom demokratizálásáért folytatott elméleti és gyakorlati tevékenységét befogadják. Ezt társadalmunk demokratikus reformja érdekében feltétlenül szükségesnek ítéljük. E célból a Bibó István Emlékbizottság hatpontos programterv végrehajtását tűzte maga elé:

⁸⁶ Az állambiztonság utóljára 1982-ben foglalkozott az „Emlékkönyv” kérdéssel. A főcsoportfőnök tájékoztatása szerint „folyamatos a zavarás, a vezéregyéniségekkel szembeni bizalmatlansággeltés és a szelektív intézkedések alkalmazása, például a ki- és beutazások kapcsán”. Harangozó Szilveszter vezérőrnagy referátuma az ellenzékre vonatkozó párhataozatról és a történelmi egyházakon belüli illegális bázisközösségi és egyéb mozgalmakról. 1982. május 21. MNL OL XIX-B-1-x-10-38-4-1982.

⁸⁷ RÉVÉSZ BÉLA: *A „Duna-gate” ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében : politológiai értelmezési lehetőségek*. Szegedi Tudományegyetem. Ájtk, Szeged, 2006, 131 p.

⁸⁸ Szájer József i. m. 38. p.

- „1. Bibó István emlékének tiszteletére 1989 májusában egy emléktábla felavatása.
  2. Bibó István emlékére szervezett vitanapok. Címe: „Nemzet és Demokrácia”. Időpontja: 1989. május 5—6. Célunk az, hogy a most kibontakozó és gyorsan differenciálódó társadalmi és politikai csoportok képviselőit meghívjuk és teret biztosítsunk számukra arra, hogy az említett témakörökben kifejtsék és megvitassák nézeteiket.
  3. Bibó István életművét áttekintő előadássorozat szervezése.
  4. Bibó István Szegeden — című kiállítás megszervezése.
  5. A Marxizmus—Leninizmus Központi Tanszékcsoport Dokumentációs és Információs Bázisa keretében Bibó-archívum létrehozása, melynek célja összegyűjteni és hozzáférhetővé tenni Bibó István munkáit, illetve a róla szóló szakirodalmat.
  6. A vitanapokon elhangzott előadások és hozzászólások kötetben való megjelentetése. Céljaink elérésének segítésére és a rendezvénysorozat rangjának emelésére három védnököt kértünk fel: ifj. Bibó Istvánt, Ilia Mihályt, Vásárhelyi Miklóst, akik ennek eleget tettek.
- Az Emlékbizottság, amint végrehajtotta a maga elé tűzött célt, feloszlik.”

Azonban a Bizottság megalakulásának időpontja – 1988. szeptember 28 – másról is nevezetes. Ezen a napon az egyetem bölcsészet-tudományi kara sztrájkot hirdetett. A felsőoktatásban régóta halmozódó gondok immár kritikus tömegére kívánták a politikai vezetés, a kormány és az ország közvéleményének figyelmét felhívni. A zsúfolásig megtelt Auditórium Maximum léghőre, hangulata megdöbbentő módon hasonló volt az ugyanitt, 1956. október 16-án megtartott nagygyűléshez, amelyen az állampárti Dolgozó Ifjúság Szövetségétől független, önálló, demokratikusan szerveződő diákszervezet hoztak létre, Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségét.

Ha a Bibói szabadság „kis köreinek” szellemiségét látnánk visszaköszönni a független, autonóm diákmozgalom 1988-as elindításában, akkor semmiképpen nem lehet véletlen a Bibó-bizottság ugyanezen a napon történt megalakítása sem.

„Bibó István életműve azt a belső harmóniára épülő szilárd erkölcsi erőt képviseli a magyar kultúrában, amely nélkül a demokratikus közösség és az emberi szabadság ügye egyébe nem vállalhat. Anélkül pedig, hogy a köztudat magáévá ne tenné gondolatait, ez a mű be nem végezhetik”⁸⁹ – búcsúzott Kenedi János Bibó István sírjánál.

Vannak még feladataink.

---

⁸⁹ KENEDI JÁNOS: i. m. 276 p.

BÉLA RÉVÉSZ

THE FIRST TEN YEARS OF ISTVÁN BIBÓ'S AFTERLIFE

(Summary)

Bibó's interest in the philosophy of law, the relationship between law & power, and the political development of Central and Eastern European states was fostered by his education in Szeged University. He entered the Law Faculty of Szeged University in 1929, where he came into close contact with Ferenc Erdei. Bibó studied in Vienna in 1933–4 and Geneva in 1934–5 on state scholarships. From July 1946 to 1950, Bibó was a professor at Szeged University. He became a member of the Hungarian Academy of Sciences in July 1946, and from 1946 to 1949, he was a professor and later president of the Eastern European Scientific Institute. However, in 1950, he was removed from all his positions and went to work as a librarian at the University Library in Budapest.

November 1956, he was appointed Minister of State in the coalition government by Imre Nagy. When the Soviets invaded to crush the rebellious government, he was the last Minister left at his post in the Hungarian Parliament building in Budapest. Rather than evacuate, he stayed in the building and wrote his famous proclamation, "For Freedom and Truth", as he awaited arrest. Bibó was arrested on 23 May 1957 and sentenced to life imprisonment on 2 August 1958 but released in the 1963 amnesty.

He worked in the library of the Central Statistical Office until he retired in 1971. In 1976, he managed to have *The Paralysis of the International Community of States and the Remedies for This* published in London without going through the Hungarian authorities. He died in Budapest on May 10, 1979. Funeral addresses at the Óbuda Cemetery were delivered by the poet Gyula Illyés and the writer János Kenedi, at what became the first open appearance together by the various strands of the opposition.

István Bibó became a role model for dissident intellectuals in the late communist era. He was one of the most important Hungarian thinker and theoretician of the 20th century. His personality and ideas connected various oppositional circles together before 1989, during the era of socialism. Following these examples, we aim to analyse the political and theoretical problems of Hungary after the death of Bibó till the beginning of the transition in 1989.